

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Stedmarkinger m. gult på Googel Maps [klik her](#)

Aarøsunds Færgesgård er stor, prægtig og velindrettet til Giestgiver, Beværtning er hurtig og billig. Der haves det saakaldte Altonaesøl til 6 pz Flasken, men det er ikke halvt saa godt som vort Kiøbenhavnske. Allerede her vil de ikke vel tage imod Bankosedler, men fordre gjerne Schelv. Holst. Mynt som en rejsende maae berede sig paa, eller ogsaa Rixorter, Dukater, smaa Otteskillinger, saafremt han ej skal tabe for meget for at faae sine Papirs Penge vexlet i Mynt. Vore andre Penge kalde de Oldegeld og skiøtte slet ikke om dem. Her er en bugtet steil og sandet Strandbred, der saa jeg nogle meget store hugne Steenstøtter af Kamp liggende ved Broen. Her er en prægtig Lampefyrr paa Brinken, med store Laterner og mesing Speile. I Selskab med nogle Rejsende, som for største Delen vare meget beskedne, og som agtede sig til Fyen, var der en kaadmundet Libertiner, hvis største Færdighed bestod i et Ansigt der ikke kunde rødme, og som frembragte sine tvetydige Vittigheder i den frække afgjørende Tone. Det var mig uvedkommende som en Fremmed at tale, men jeg lastede ham med et betydende Øjekast, som nær havde skaffet mig hans Uvillie, saafremt de andre ej havde billiget mine tause Ytringer

Aarøsund Færgesgård i dag.

Fra Færgesgården til Haderslev gaaer Vejen noget bugtet igiennem Buskaser, Marker, Enge og Skovkrat, men er jevn og vel vedligeholdet, dette med saa meget andet paamindte mig om at jeg nu var i det Holstenske, eller egentligere Schlevigske, her ere omkring paa begge Sider endeel store Stene, hedenske Begravelseshøje og Offersteder. Kornet stod just ikke ganske godt, da Jorden var tildeels sandet og let, men Qvæg og Heste vare meget trivelige og tilsyneladende fede. Man passerer igiennem Bondebyen **Haistrup (Hajstrup)** og en **Kirkeby Øsbye** forbi nogle eenlige Gaarde, og har Grarup paa venstre, samt **Starup Kirke** paa højre Haand, denne sidste ligger tæt ude ved Fiorden, paa en Odde, hvis Vand løber forbi Haderslev i en smal bugtet Strøm ud i Beltet og er sejlbar for smaa Skibe, alle Huse og Gaarde i disse Byer vare godt byggede, for det meste Grundmuur, og Byegaderne meget vel og ordentligen broelagte, Kirkerne saare smukt udpudsede og hvittede, med Taarn og Spiir paa.

Det smaaregnede hele Vejen, men da jeg var kiørt igiennem den store Bye, begyndte Regnen hed Heftighed, saa jeg maatte søge Skiul i nærmeste Gaard, her vare nogle Bønder forsamlede, flere kom til formedelst Uvejret, og deriblandt en rejsende Jyde, som prangede med Sviin. Vi taledes om adskilligt af Dagens Anliggender, dyre Tider, anden April, og det frivillige Bidrag til de Qvæstede m.v.. Uvejret blev ved, og ligeledes Samtalen om forskellige Gienstande, jeg lærte dog noget i Agerbruget ved denne Lejlighed,

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

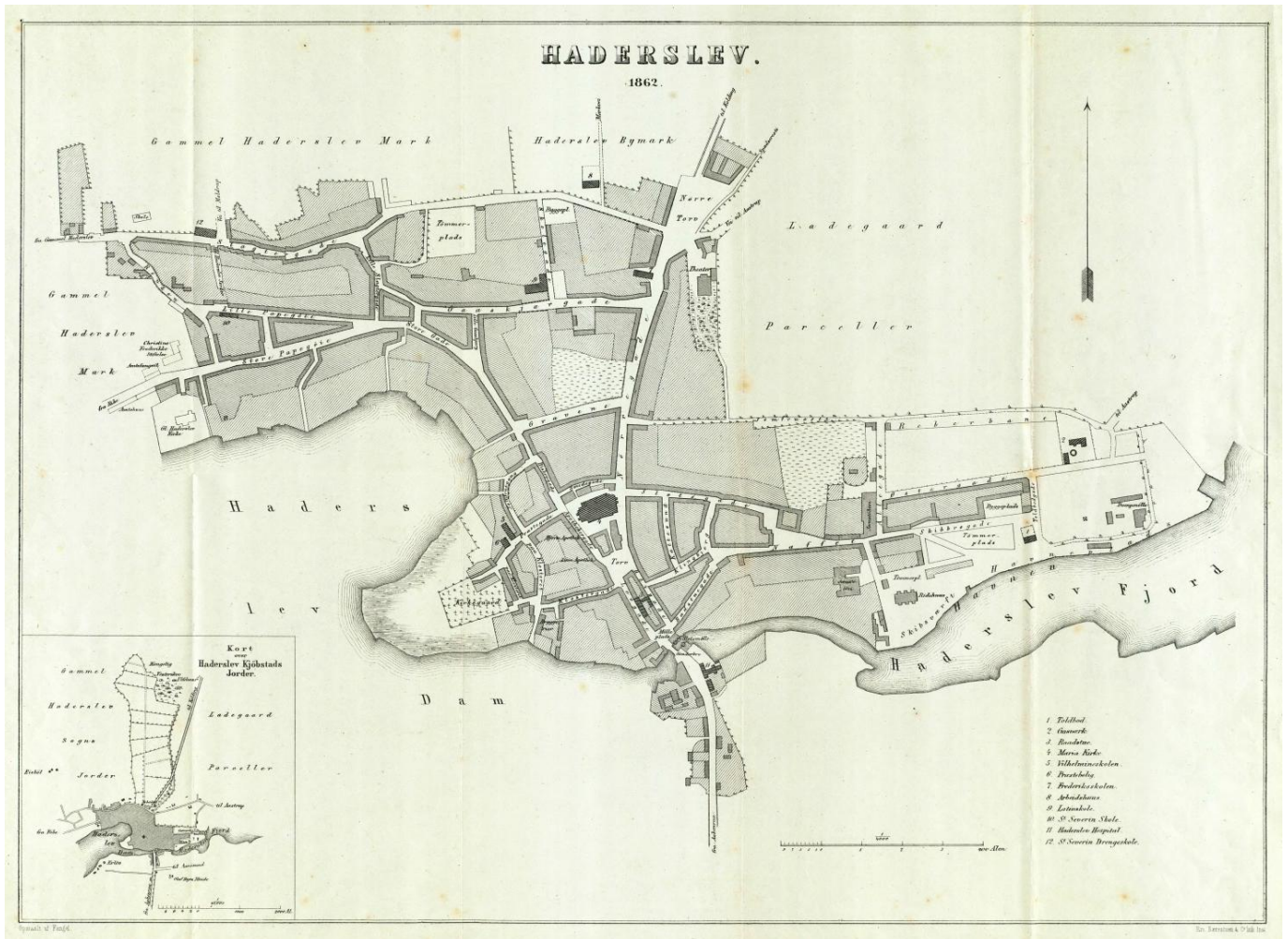
som jeg siden skal nedskrive. Omsider da Jyden hørde at jeg var fra Kiøbenhavn, thi denne Angivelse brugte jeg som et Sted, der var de fleste bekendt af Navnet, derimod ville mange ikke have kiendt mit sande Hiemstand, Præstøe Egnen, da Jyden hørte dette, spurgde han i sit Sprog og efter sin Dialekt, hvad vi sagde i Hovedstaden om det store Guds Under der skulle skee ved Juletider. Jeg erklærede, at ingen hos os vidste noget om dette Sagn, hvad, sagde han, og det staaer paa Prent, som jeg kan fremvise. Jeg og flere med mig troede, at det var en Sibylle Spaadom eller saadant Lapperie, som hans Overtroe grundede sig paa. Men han, da vi yttrede vor Tvivl med Latter, vedblev med sin Paastand og sagde, at han selv havde læst dette, som nu skulle skee, i hans Barndom o Katekismi Sententser. der skal skee Tegn o Soel og Maane, og paa Jorden skal Folket blive bange af Mistrøstighed o. s. v., som han alt Kaaitelfæstede (efter Almuens Talebrug) hos Luc. 21. 25. Og dette skee i Kiøbenhavn, spurgte jeg? Over hele Landet, svarede han. Jeg vente mig fra ham, som en der ventelig havde en Skrue løs, men han nærmede sig atter: heele Sagen er trykt i Kongens Kiøbenhavn, da vee den, som baade er Forlægger og Udgiver af saadant løgnagtig dumt Tøj, kan jeg faae denne Piece at see, sagde jeg, Ja vel, svarede Jyden, drog sin Tegnebog op, fremlagde en simpel dansk Almanak, hvori staaer den 16 Dec. 1801, at Solen skal staae op Kl. 3, 31, en øjensynlig trykfejl, 3 istenden for 8, og deri bestaaer den hele Skaade, som jeg end videre søgte at ville overtøye Jyden om, deels af min Skrive Calender, deels af de smaae tydske Almanakker, som meget bruges i det Holstenske, hvor Solens Opgang stod rigtig i begge, nemlig 8. 31, men o Førstningen vilde han slet ikke antage mine Overbevisninger, han havde hundrede Modgrunde, tilsidst syntes han dog at troe, at det var en Trykfejl, Regnen stilledes og vi fortsatte Rejsen hver til sin Side.

En fierding Vej før man kommer til **Haderslev**, der ligger i en Dal, er der en viid, skøn afvexlende Udsigt over Byen, Fjorden, Enge, Buskaser, Skove, Heder, sandede, lerede og veldyrkede Marker, og Haderslev selv har Lignelse af en halv Maane. Straks ind af Byen er der en stejl Banke, med en stor Mølle paa i højre Haand. Der er vel Port, men ingen Betientere, Visitation og deslige, og saaledes kører man ind i alle holstenske Kiøbstæder, uden at nogen anholder enten Personen eller Læsset, kun i Fæstningerne Rensborg og Glückstadt maae man vise Pas eller forklare hvem man er. Et smalt vand deler Staden i to Dele, nye og gammel Haderslev, der ere 22 Gader, 390 Huse og over 3000 Invaanere.

Den nye Stad er godt bygget, har mange smukke Huse, for det meste Grundmur, et dejligt stort, jevnt Torv, 2 Porte og 3 Broer, en lille Raadstue, men Borgmester, Raadmænd, Stadsskriver, Advokater og Justitsbetientere i Guds Velsignelse. For at blive Borger der, maae man betale 2 til 10 Rd. Her er en anseelig latin og tydske Skole, foruden endeel mindre Skoler, der vrimlede mangfoldige Børn ud af den tydske i Middagstunden, og min Ledsager fortaalte mig, at der søgte omtrent 100 Børn daglig under 4 Lærere. For Fattige og Krøblinger ere der endeel mindre Stiftelser, hvoriblandt Hospitalet Rehvalds Legatum ere de betydeligste, i Hospitalets ene Fløj er en Kirke. De fleste Borgere nære sig af at brygge, brænde, handle og at losere Fremmede, thi for egentlige Rejsende af Borger og højere Stænder ere 2 Giestgiverhuse. Her er deel Professionister, men dog ikke mange af hver Slags, undtagen Skomagere, hvis Antal er 27. Her skal være en Snes Kiøbmænd omtrent, men Handelen er ikke af megen Betydenhed, da andre nærliggende Kiøbstæder og især Christiansfeld drage Næringen til sig især fordi her til er ingen tilbørlig Sejllads, men kun

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Haderslev 1852

Haderslev 1585

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

nogle Vahre opføres med smaae Skibe, hvoraf kun 1 Dofin hører hjemme her. Handskemagerne have dog en anselig Afsætning af deres Vare til andre Steder, hvilket ikke saa jus kan siges om de andre Haandværker.

Staden selv har en nydelig Beliggenhed, og Indvaanerne ere selskabelige og høflige. Den stærke Passage af forskiellige Rejsende gjør ogsaa Stedet behageligt og muntert, her er et Billard paa Raadhuuskielleren og 2de Klubber, ugentlig Concert og heel ofte Bal om Vinteren, hvori man uden stor Udgift med Fornøjelse kan deltage. Promenader ere her just egentlig ikke, men i Haven ved Raadhuset et meget smukt, hvor Konst og Natur har forenet sig for at gjøre Spadseregangene og Udsigten fornøjelig, hvorfor man ogsaa finder der i godt Veir mangfoldige Mennesker, ellers er en fierding Vej fra Staden Boghovet, en smuk Lund paa en Høj, hvorhen mange udvandre, saaledes ogsaa Skatterbek og Ulvehuus, begge smukke Steder paa den anden Side af Staden. Paa Dammen haves ogsaa ofte behagelige Lysttours paa Roers og Sejlsbaade, som meget afbenyttes i Sommermaanederne af unge Mennesker, undertiden ledsaget af Musik.

Offentlig Boghandling er her ikke, men dog fejler man ikke Lektüre, da nogle Private og Bogtykkeriet have endeel gode Bøger i adskillige Videnskaber. Her ligge 2 Escadroner Ryttere, som ogsaa er en Næringsvej for Indvaanerne. Her er megen Tilførsel af Levnetsmidler, som just ikke ere dyre, undtagen Favneved, som er lettere Priis i Kiøbenhavn selv.

Kirken er stor, anseelig og meget høj, det er svimlende at see op ad Muuren, den har et pynteligt Spiir, den er næsten 100 Skridt lang, og kan sees temmelig langt borte. Indvendig er den smuk, kun dette anmærkes, at Hvælvingen, som hviler paa 14 colosalke Piller er bestrøet med glimrende Stierner, mange Epitafia og Malerier finder der.

I Gammelstad ligger en anden Kirke ud imod Vandet, som kaldes Severini, og er kun simpel, til denne hører desuden nogle Landsbyer, og der prædikes dansk, derimod i den store Kirke tysk. Det skal være den første Bye i Danmark som antog den Lutherske Lærdom Anno 1523. Gammelstad adskilles ved en Broe fra Nyestad, Gaarde og Huse der ere simple, og en Række paa højre Haand beboes tildeels af Bønder, der er en stor Reberbane og 2 vidtløftige Blegierier, samt en stor Plads kaldet Papegøjen, en lille Kanal løber bag om Byen til Stampemøllen.

Haderslev Slot

Paa den Plads hvor fordum Slottet har staaet, ere Gaarde og Boeliger for Præsterne, Rektoren, Kirkebetientere, Kloster, Kirkegaard og en del Gader, som alt siges at ligge paa Slotsgrunden, der er ogsaa Apotheket een lang antik Bygning, hvorpaa staar indhugget med ophævede, ikke smaa Bogstaver et langt Motto: Non est in medico femper releveur ut æger & c & c. Man kan staae en Snees Alen i Frastand og læse det. Paa denne Slotsgrund, som i forrige Tider ikke skal have havt lige Rettighed med den øvrige Stad,

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

ere nu over hundrede Huse, foruden endeel publicke Bygninger, Gaderne og Husene ere ligge saa smukke som det andet af Staden, her ere meget Messing paa Dørene og Karnapper uden for, samt smukke uzirede Hvilebænke, her seer man en stor Soelskive paa Domkirken der er opsat 1782, men noget skievt, ventelig med Forsæt, maaskee Kirken ligger ikke so man siger, Soleret.

Har Staden ingen synderlig Sejlads formedelst Fiordens snevre Bugter, saa har den desto bedre og skønnere Marker, hvis Afgrøde stod fortreffelig, og er en god Næring for nogle Borgere, da disse Marker have en Udstærkning af mere end en fierding Vej i Længde og Brede, og ere ansatte i Matrikul for 50 Plove, der have en forholdsmæssig Bestemmelse efter vores Hartkorn, og da alle Jorder i Holsteen og det Schlevigske ere matriculerede med dette Navn Plove, saa maae jeg her gjøre denne Erindring, at en Gaards Jord der er ansat for 1 Plov er det samme som en 20 Tdr. Hartkorn kos os. Skatterne af de contribuable Jorder have ogsaa næsten samme Proportion, thi en Gaards Mark a 1 Plov, svare i Skatter aarlig 36 Rd., en Td. Hartkorn 11½ bank. som udgjør for tyve Tønder omtrent det samme. Ligeledes seer man ved de foretagne Udskiftninger af Landmaalere og Landinspectører baade Nørrejylland hvor der beregnes efter Hartkorn, og i de Schlevigske, hvor der beregnes efter Plove, at dette Forhold er lagt til Maalestok og Bestemmelse, vel veed jeg at nogle, selv Holstenere, gjøre Regningen anderledes, men jeg har sagkyndige Mænd for mig, som tiende baade Jylland og Holsteen, som have yttret sig hermed Overensstemmelse.

Fra Haderslev til Appenrade er Vejen som i hele Holsteen, bred, jevn og vel vedligeholdt, man kommer over høje Banker, meget dybe Dale, som have en Bue over sig af større og mindre Træer, man har en afvexlende herlig Udsigt, og hver Sted frembyder nok af Naturens Yndigheder, da man kan see ud over Beltet og ind i Landet, der prydes af Skov, Mark, Søe, Aaer, men ogsaa sine Steder, jeg vil just ikke sige vansires af den store Lynghede og Sandegne, thi ogsaa disse have fine Fordele og virkelig Nytte. Levende Gierder sees jevnlig, men for det meste afstudsese, Grenene brækkede og indflettede i det øvrige, da det skal lukke og frede bedre, det højre Gierde som ikke holdes under Saxen, uddør snarere og giver Aabninger, hvor det er vanskeligt atter at faae noget til at groe. Paa nogle Steder have de gandske afskaffet det levende Hegn, fordi Spurvener holde sig saa meget i Qvistene, og i Flokketal falde paa Kornagrener, som saaledes gandske afpilles endog før Axener blive modne. Alle sorter Korn stode godt i Væksten, kun meget faa Steder saa jeg Kløver, og ingen Stæder Ærter. Indvaanerene ere godt og nette paaklædte, deres Sprog besynderlig, hverken tysk eller dansk, f. Ex: Jor de Fan æ giø nok, wenn æ feier et two Gan = ja det kan jeg nok gjøre, naar jeg seer det to gange. Sproget er syngende og ikke ubehageligt, Folkene høflige og velvillige, de fleste vare beskæftigede med Arbeide i Moserne, hvor der graves en særdeles skøn og fast Tørv. Deres Vogne ere store og lettes, alle med Kurve i, Dyrknings Redskaberne ligeledes meget lette og magelige at behandle. Qvæg og Heste ere just ikke store, men havde god Udseende. Mange Kirker gives der i en Omkreds, tildeels store, smukke og med Spiir paa. Alle Gaarde og Huse af Grundmuur, enkelte saa undtagne, med høje, pene Straaetage, og malede Døre. Den indvendige Forfatning eg Boehave viste, at Ejernerne besadde Velstand, og tillige Smag at udvælge det passeligste. Prægtigt var just ikke Husgeraadet, men ordentligt, renligt og saare godt. Skabe og Dragkister enten af bonet Eeg eller maler Fyr. De fleste Steder vare der endog til Overflod af Messing, Kobber, Tin, Senge, Kakkelovne, Stentøj, Glas, Stole, Borde og meget klare Vinduer, som Almuen især gjøre meget af, men deres daglige Føde er ikke saa god og nærende som Fyen boernes. Rugbrødet var i høj Priis, og neppe at faae for Penge.

I Hoptrup, en stor Bye, gik jeg hen i nogle Gaarde og kunde ikke faae Brød tilkiøbs, endelig lykkedes det mig e en Gaard, hvor der nyelig var bagt, men jeg maatte give 10Pz. for et Brød, der neppe vejede 4 Pd. I denne

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Bye er en rindende Bæk, hvis Dybde neppe er 5 - 7 Tommer, men Breden over 10 Alen, da Vandet meget sagtelig rasler over utallige smaa Steden. Paa venstre Haand ligger en Sø og en andet stor Bye, Langhorn.

Det er en Fornøjelse paa denne Strækning at omgaaes Bonden, men finder Flid, Virksomhed, Orden og Raskhed i alle hans Foretagener, baade i Marken og hjemme i Huser, om Aftenen ere alle beskæftigede med et eller andet Haandarbejde, nemlig at snoe Siv til Tætning, Tøjre Kreaturerne, Kurvebinding af Vider og Langhalm, Hestepuder af Siv eller Halm, thi overalt drage Hestene her i Stavtøj med Sivpuder, men til Pynt have de Puderne betrukne med glindsende Læder, og meget smukt udskaarne Stavtræer, kort, Almuen bruger tiden baade om Dagen og om Aftenen, og ere sande Kontraster mod vore Sjællændere, der bortdrive Vinterafthnerne enten sovende, spillende eller gandske uvirksomme. Maaskee Holstenerne ere noget for hastige og ikke findede, thi kommer nogen dem for nær, er Slagsmaal eller Proces den visse Følge, men som frit Folk føle de ogsaa Værdien af deres Selvstændighed, og altsaa taale ingen Fornærmelse. Alle Gaarde for det meste i denne strækning ere Ejendomme, og de vide ikke noget af Herremænd, Hoverie, Indfæstninger og sligt, endskjønt deres Byrder og Skatter ellers ere betydelige høje, derfor ere Bygningerne saa smukke, saa varige, men Murstenene koste den ej heller meget, da mange Bønder selv eje Teglværker,

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

og sælge Stenene for en ganske taalelig Priis, som brændes ved Tørv allene, det er altsaa Arbeidet allene der kan beregnes, thi Tørv, Leer og Ovnen selv koste dem ingen rede Penge, kun Umage og Behandlingen. Fruentimmerne ere pene, velvoxne, belevne og duelige i Husforretninger, Renlighed og Orden herske hos dem, tildeels kniple de i Fritimerne, men dog ikke saa meget som ved Tøndern Kanten, tildeels beflitte de sig paa hjemmegiort Tøj af Uld og Hør, ja endog Nelder. Jeg talede med en midaldrende Kone, som sad udenfor sin Dør og skettede ved Solens Varme, jeg troede det var Hør, men hun sagde mig, at da hun just ikke havde Raad til at købe Hør, og selv at avle den havde hun ingen Lejlighed eller Jord til, saa havde hun lært af en Reisende at behandle Nelder i alle Dele paa samme Maade som Hørren, og det lykkedes meget godt, jeg saae spundet Garn som saavidt jeg kunde bedømme, var særdeles godt, og jeg sagde hende den videre oeconomiske Brugbarhed af Nelderne nemlig grønne til Føde for Køerne, som malke meget derefter, til Foering, til at kaage Kiødet med i Gryden o. s. v., som hun alt hørde paa med Opmærksomhed. Jeg har flere Steder paa min Reise, især ved Eegeberg, siden seet Nelderne opruskede og udsprede paa Jorden for at beredes til Bragning, og i det Hele behandlede som hjemavlet Hør, og jeg troer, at man ved Frøe eller Rodskud af Nelder kunne beplante mangan Stykke ellers lidet brugelig Jord paa Grøvter, Volde, skraae Brinker o. s. v., hvor der kun er Leer, til særdeles Nytte, da Garnet og Lærredet deraf bliver smukt og godt. Alle Bønder i Almindelighed kan læse og skrive, de have meer Kundskab om andre Ting endog uden for deres Fag, end vore Sjællandere, jeg havde derpaa adskillige Beviser ved Samtale med Indvaanerne i **Løyt, Bodum**, Ries og **Stolling (Stollig)**, men de føle, som Nordmanden, at deres Land Skikke, Sprog og Folkefærd ere bedre end alle andres. De lære endog Styrmandskonsten i en Landsbye, forommelte Løjt, hvis Kirke er meget stor, og Kirkegaarden har nogle hundrede tildeels smukke Liigstene ophøjede med en Muur omkring Graven. I Nærheden er en gyselig Banke, formedelst den Steilhed, hvorover Vejen løber. Noget herfra paa venstre Haand ligger den store Bye **Lygum (Østre Løgum)**, i hvis Sogn den eneste Runesteen skal findes fra Oldtiden, men Paaskrivt, Heirolfs, som betyder, at en Hærfører Rolf der skal være begravet, efter det almindelige Sagn. Megen Afvexling foretreffer man af gode, frugtbare Jorder og det gandske Modsatte i den sandige, græsløse Omegn, atter igien Skove; Moser, Uføre, dybe Huler, dejlige Enge, nydeligt Krat, og atter hæslige Buskase paa Kanten af de sorte, uoverseelige Lynghede, saa Øjer ikke skal trættes ved det evige et og samme.

Apenrade (Åbenrå) er en liden men kjøn Stad, ved en stor sejlbar Fjord, bebygget tæt om Strandbredden af samme omringet med stor Skov og underskov i en viid Cirkel, Hovedgaden er godt brolagt og breed, den begynder i en Dal, gaar over en Banke, og ender igien i det Lave, de fleste Huse ere smukke, og med en ukonstlet Pynt, udbyggede næsten alle med Karnap, et Fag eller to som springer ud fra Bygningen selv og har Vinduer til alle tre Sider, saa Færsele paa Gaden derfra altid kan iagttages baade fra begge Sider og ligefor, i denne Karnap sidde Fruentimmerne almindeligen om Dagen ved deres Rok, Ramme eller Syenaal for undertiden at kunne fornøje sig ved at betragte de Forbigående. Uden før Dørene ere desuden sirlige Bislage og Hvilebænke, som især i Aftenskumringen findes besatte ad Damer og Mandfolk, der have Lejlighed paa den Tid at hvile sig fra Dagens Sysler. Indvaanerne ere meget venskabelige og høflige, men Sproget er vanskeligt at forstaae, halv tysk halv dansk, med nogle særegne Dialekter og Vendinger i Talebrugen, som den slæbende syngende Udtale gjør endnu uforstaaeligere. Der prædikes tysk, som også bruges i Skolerne og Kristendommens Undervisning.

På samme sprog ere alle forordninger, Befalinger, Rettergangssager og Skriftebehandlinger, saa det er intet Under at denne fordærvede Udtale er meget Gængs iblant et Folk, der eller i daglig Handel og Vandel bruger det danske Sprog. Ingen nye Moder have fordervet Indvaandernes gamle Tarvelighed, da Staden for

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

det meeste bestaaer af Handlende og Sømænd, men skjønt Dragten er simpel, er den dog prægtig og af Værdi, Damerne bære Silketøj, Guldkiæder, Guldlivspænder og mange Ringe. Ærlighed uden Komplimenter og en jevn Guds frygt, uden alt for megen Philosophie synes at være det herskende i Borgernes Karakter, Giestfrihed kan jeg, og der rose af Erfarenhed. Jeg tog Fejl af den offentlige Herberger Gaard og kørte ind af en aaben Port hos en Kiøbmand, han kom ud, og da jeg sagde min Hensigt at forblive her, lod han mig vide at her kun var Herberge for handlende Bønder, i denne Forlegenhed ville jeg lade Kudsken vende om og køre ud igjen, ja, han ved, vær saa god at lade spænde fra, det skeede, han beværtede mig og mine tarevelig og meget godt, jeg siger mine, thi Kudsken og Hestene indbefatter jeg med i dette Udtryk. Ved Afrejsen vilde han ingen Betaling modtage endskjønt jeg hverken har gjort eller kunde gjøre ham nogen Gentieneste.

Dette kalder man Giestfrihed mod en ganske Fremmed Ucedkommende. Jeg erfarede meget af ham om Stadens Tilstand og lærte at indsee nogle af deres herskende Tænkemaader i Religionen og

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Menneskekundskab, saavelsom adskilligt andet som kun de Sagkyndige kunde give Oplysning om, jeg agter og ærer disse Folk ved deres Yttringer i Samtale viste de vare Mennesker, Kristne, duelige i deres Fag, Virksomme og Vittige med simpel og klog Velanstændighed.

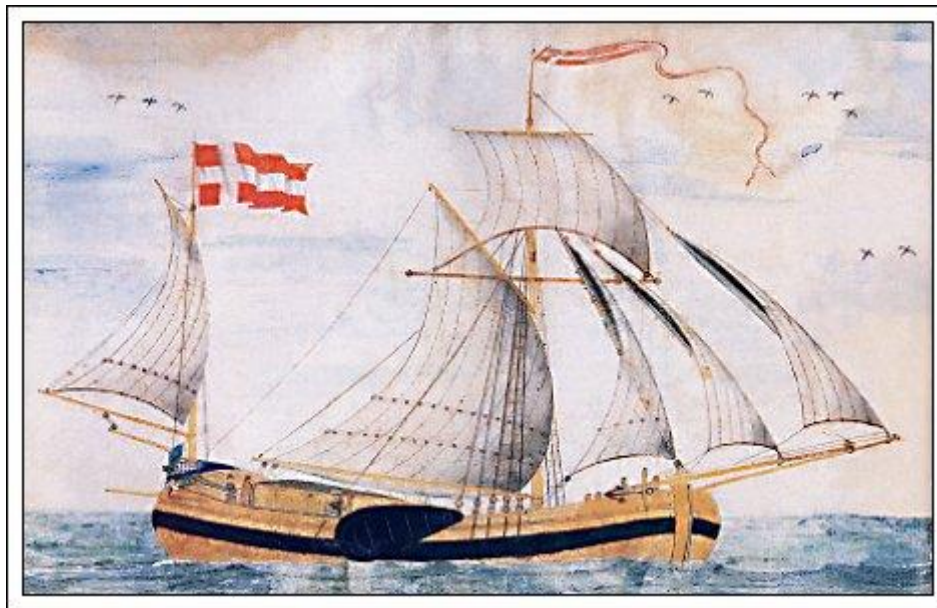
Handel, Skibsfart og megen Udførsel har Staden, større og mindre Skibe ligge af og til ved de 2 lange velbyggede og skønne Skibsbroer, hvor der daglig er en Vrimmel af Indvaanere, fremmede Søfolk, Bønder af Naboegnene og andre som komme derfor at købe og sælge, losse og lade, da Aabenraa eller Apenrade som den meest kaldes har vidtløftig Sejlads paa Spanien, England, Middelhavet o. s. v., endog med egne, store og anseelige Skibe.

Det mest udbredte fartøj omkring år 1800 er jagten. Jagterne sejlede med alle former for last i de indre danske farvande og i Østersøen, samt af og til i Nordsøen

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Smakke fra 1794

Staden er meget gammel fra 12 Sec., den har tilforn havt flere Kirker, men nu kun en som ligger højt paa en Banke, med et grønt Spiir og Uhr Skive til alle fire Sider, der er godt vedligeholdt, indvendig har Kirken intet Udmærkende, men høj og lys er den, tilligemed renlig og luftig. Paa Kirkegaarden som har mange Liigstene er Skolen, Hospitalet og Præsteresidentzen. Torvet er lidet med et Vandspring i Midten, hvor Nertunnus staar, meget vel giort. De fleste Huse ere malede, med store Vindues Ruder og Messing paa Dørene, Gadernes Antal er over 18, thi saamange talte jeg, og maaskee dog forbigik nogle. Her er Fiskerie af alle Slags især de bekiendte nydelige Muslinger, som yngle paa Pæle, der i denne Hensigt ere nedrammede i Stranden, her ere endeel Enge, som kaldes Moder, som ogsaa Kornagre til Staden meget vel dyrkede.

Stadens Betydelige Fiskerie af Sild, Markel, Torsk, Aal, Hvilling o. dl. er noksom bekiendt, desuden har den i forrige Tider været særdeles berømt for Oplag af Humle, som avles i Omegnen, saavel som og af Øll, der søgtes meget og udførtes til fremmede Steder, formedelst dets Styrke og Godhed.

Raadstuen har et antik Udseende, da det tilforn var en Bolig for Gildebrødrene, men siden indrettet til Justitiens Pleje. Med meget store Bogstaver er der at læse over Døren: 5 Mos. V, 1, 16 - 17. Ich gebot euren Richtern und sprach: Verhøret eure Brüder und richtet recht zwischen jedermann c. c.

Apotheket har til Skildt en kronet Løve med en udhængende rød Tunge. Adskillige andre smukke Skildter sees hos Profesionisterne over deres Dørre, mange Handelsboutiker, meget Ege og Fyrretømmer findes opstabled især ved Stranden. Ved en Promenade uden for Staden saae jeg Slottet Brønlund, som Dron. Margrete skal have bygget, men har nu kun maadelig Anseelse, og tiener til Amtshuus. Beliggenheden er eller meget romantisk i en stor Søe paa en Holm, omgivet med den tykkeste Skov,

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Brønlund Slot

I nærheden er en Anseelig Grubbemølle, og en lang kostbar Reberbane, der gaaer lige op til den lille Strøm som leder forbi Staden. Naturen har gjort her endeel behagelige Promenader og skønne Situationer, som kunde vinde meget naar Konsten noget kom dem til Hielp med Udsiringer.

Vejen fra Apenrade til Flensborg er den første Mil for saavidt behagelig, som man passerer igjennem Skove og dyrkede Marker, men siden de øvrige 3 Mile har Øjet ingen anden Moroe end Sand, Lyngheide, Moser og store Stabler af Tørv, deels Fladtørv med Lyng paa den ene Side, oprejste i store Stabler som Huse og tilspidsede for at afdrage Regn og Fugtighed, deels Mosetørv kaldet Klyne oplagte i runde kegledannede Pyramider, sielden seer man Huse eller Gaarde, kun nogle enkelte Kroer, som dog ere meget anseelige i Bygning og vel indrettede til Beværtning, og da Sandet er tungt, saa nødes man at kjøre sogte, saa fristes man at hengive sig til Søvn, thi man tør ikke frygte for at vælte. Her havde jeg den bedste Lejlighed til at skrive i min Journal men Blyant, som ellers paa andre Veje var heel vanskeligt formedelst Vognens Rystelse. Jeg skrev og slumrede, brugte dog Øjnene af og til naar Syndskredsen langt borte visede mig Skove, Faareflokkene eller Kirkespire, hvoraf man øjner mange. derimod sieldnere Kirketaarne - og Herregaarde - slet ingen paa denne Kant af de Schlevigske, thi Bønderne ere fri - kiende ingen Hoverie. Den som ellers kommer til Holsteen, som har saa stor Berømmelse for Frugtbarhed, og berejser just Vejen fra Haderslev uden om Apenrade ad Flensborg til Schlesvig o. s. v. , langs med den skaldede sandede Hedeegn, han maae troe at al denne Snak om Landets Velsignelse paa Korn, Qvæg og Heste, er en blot Legende, thi han seer intet andet end det der kan beregnes til uduelig og øde Jord, tildeels begroet med den sorte høje Lyng, hvor intet andet øjnes end nogle smaae Faar, som fødes til tarveligste Nødtørftighed. Men det er just denne ufrugtbare lyngede Aas der gaaer lige igjennem Midten af Jylland, Schlesvig, Holsteen, Lyneborg o. s. v. Paa begge Sider deraf ere Landene overmaade frugtbare, den østre Side endog med mange Skove, den Vestre med det fede Mærskene og gode Kornegne, Holsteen maae man derfor ej bedømme efter hvad man seer paa den store Landevej fra Beltet til Hamborg, men efter Sideegnene, det samme gielder og om Sjælland, fra Beltet til Kiøbenhavn er sandelig ikke den Strækning som kan kaldes skøn, særdeles frugtbare og behagelig, og der nedskrive dog endeel Reisende lagttagelser, som de vil henregne giældende for det øvrige, den Fyenske Hovedvej fremviser ej heller meget der kan muntre og more den, der blot reiser som Oeconom, men lad ham komme i de andre Egne, der vil han finde Korn, Kløver, Qvæg, Heste, Situationer, Indretninger, Bygninger o. s. v. som han forgæves vil lede om daraussen.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Ved begge Sider af den jevne Vej vare oprejste udflakte, Hugne Stene, i en Fravide af 20 til 30 Skridt, ligeledes alle Broerne over Vejen, hvorunder Bække eller Aær havde deres Løb, vare besatte med Rækværk af Høje, kantede Granitstene, hvorpaa hvilede Egebielker, som ved Jernbolte vare fæstede til Stenene. Paa nogle Steder vare ingen saadanne Afvisere, men derimod høje Pæle med Lygter paa, hvor der brændte Lys i mørke Nætter, thi ellers kunde ingen Reisende finde Vej, da Sandet er hvidt og saa levende, at intet Hiulspor kiendes, og om Dagen selv kan man ej see hvor en anden har kiørt, men maae sigte efter disse høje Lygtepæle, for at komme til sit Bestemmelsessted. I stærk Hede lide den Reisende her meget Ubehagelighed af Sved og Støv, thi sagteligen kan kun Vognen fremblide. I Blæst er denne passage en Pine for Øine, Næse og Mund, da det fine Sand oprøres og bliver en tyk Støvskye, thi ingen Væxter groe der, hverken Græs eller Lyng, men er en Flade af viid og lang Udstrækning, blottet for Creature og Huse, da der er slet ingen Læe. En høj Vejviser med paategnet Notice om 4 Kiøbstæders Beliggenhed staaer der, hvor tvende Landeveje skiære hinanden, og tiener fremmede Reisende til megen nyttig Underretning, for ikke entet at kiøre vild eller spørge om Vei. Jeg mødte 2 Læs sorte Jydepotter opstablede til en svær Højde, som agtede sig til Pinneberg, og havde allerede kiørt henved tredive Mile, den ene Vogn havde Heste med den anden Stude for, som trak i dertil indrettet Tøj for Panden. Kiøresvendene gik med bare Fødder i Træskoene, og vare ellers vel klædte, kun i denne Sommerhede syntes mig at et nedslaaet Hatteslag om Ørene var gandske unaturligt, men Jyden følger sine egne Skikke, som hverken Spøg eller Alvor kan overtale ham til aflægge. Der gik 12 fede Stude sammenkoblede Par efter Par gandske trolig bag efter det sidste Læs, svære Bester, som endnu skulle have større Fedme i Vilser Mærskens, hvorhen de vare bestemte.

Forbi nogle enkelte Huse og Gaarde paa denne Vej, deriblant mange Herbergersteder, som ere prægtige af Bygning, jeg erindrer kun Navnene paa nogle, Tolste, Røkrug, Bommelund, Van, Cluse, Nyhus. Ved nogle af disse Steder saae jeg smaa Indhegninger med Jorddiger, Hækker af Tiørne, Ask og Hassel, samt Risgierder, Qvæget gik løse i Vængerne, hvor der i Midten stode Brønde, som vare meget dybe. Uagtet den sandede Jordart vare dog disse Vænger godt dyrkede og Kornet stod godt, men der var paaført megen Mose og Muldjord, tildeels og Leer, som Blanding imellem Sandet, foruden Giødningen. Flere Hedejorder ville ventelig og ved lige vinskabelig Behandling blive brugbare og fordelagtige til Dyrkning, især formoder jeg, at Rug, Boghvede og Havre ville give Afgrøde ja vel og Kløver, men Hvede og Ærter fordre en stærkere og federe Jord.

Ved at bede med mine Heste i Bommelund, et stort Værtshuus hørde jeg Stof til adskillige Æmner, af Almuen, for Vademeum, som ej ere passende her, endskiøndt man deri sporede megen Nationaltænkemaade af Lune og Vittighed, men en Ting lagde jeg mærke til, nemlig Bøndernes Bedømmelse om den nye Kirke Agende. Man veed Almuens Uvillie formedelst denne forandring i Kirkeskikkene, har givet Anledning til nogle ubehagelige Optrin og Yttringer paa sine Steder i det Schlevigske. Jeg har siden giennemlæst denne Agende (Alterbog), samt hvad der er skrevet for og imod samme, og fristes til at gjøre det Ønske, at en lignende Forandring kunne foretages i vore Kirkeskikke, som ogsaa nok fleer med Tiden. Det er allerede et stort Fremskridt, at den nye evangeliske Psalmebog er indført i de fleste Siællandske Menigheder. I Korthed vil jeg fremføre noget af den nye Kirke Agende for de Schlevigske Menigheder: "Bønnen, som Degnen læsde før Korsdøren, ophører, de mange Psalmer indskrænkes til færre, som passende efter Prædiken, Collekter og Epistler fremsynges ikke mere af Præsten for Alteret, men Præsten læser med Andagt en Bøn efter Tidens og Textens Indhold, en Hensyn til at takke Gud, bede og paakalde. Der skal prædikes over selvvalgte Texter af det nye Testamente, og det er i Agenden bestemt visse Pligter og kristelige Lærdomme, som der skal afhandles i Julen, ved Nyeaar, Fasten,

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Paaske, Pindse, Sommeren, Høsten og Vinteren. Fader vor skal ikke saa hyppig og ofte bruges hver Søndag, som tilforn, hvor man hørde den 2 Gange af Degnen og 4 til 6 Gange af Præsten, naar der var mange minifterialia. Et højtidlig Vesignelses ønske slutter Prædiken, men ikke den sædvanlige mosaiske Velsignelse. Det private Skriftemaal bortfalder, uden saae er, at nogle saa endelig vil beholde det, for Resten skeer der fra Alteret en offentlig Absolutionstale uden Haands Paalæggelse. Nadveren skal holdes sjeldnere med med største Andagt og Højtidelighed omtrent hver 12 Søndag, da der skal være gandske stille, uden Gang, under Sakramentets Uddelelse. Her indeholder Agenden nogle ypperlige Formularer som Indbydelse til Communicanterne, og skønne sande Tanker ved Sakramentets Overrækning. Daabs formularerne ere særdeles opbyggelige, sande, vigtige og tillige religiøse, det samme kan siges om de nye Kirkeskikke ved Confirmation, Vielse og Ægteskabsforbindtlighederne, alt det gamle er udeladt dom ikke passede sig for mange Brudefolk, ja ikke passede sig for vore Tider, men stod dog i den forrige Kirke "Ritual".

Under 2 Decbr 1796 blev denne nye Kirke Ritual ved en Kongl. Befaling indført i Hertugdømmet, men nogle misforstode den gode Hensigt, og lode sig indbilde af slet tænkende Mennesker, at hele Religionen skulde forandres, hvorudover adskillige bleve urolige og ytrede hist og her Uvillie mod deres Lærere, dog dette var kun i Førstningen, nu gaaer det meget godt, og Mængden i Almindelighed er saare vel tilfreds med Forandringen. Men jeg kunde udskrive meget denne Sag angaaende, som mine Blades Bestemmelse ikke just tillader, og altsaa henvises til Agenden (Alterbog) selv, for de Læsere der ønske videre Oplysning, jeg haaber er enhver Kristen vil læse og atter læse den med Opbyggelse.

Videre fortsat Reisen til Bau (Bov), en stor Landsbye, jeg behøver ikke at sige og beskrive Bøndergaardenes Storhed og Sirlighed, thi dette er saa almindeligt med alle Gaarde paa denne Egn i Omkredsen af Flensborg. Kirken er stor af lutter hugne Stene, besadt med mange Jernankere i Muren i Form af Hierter, blot til Pynt. Ved Siden er opreist et Klokkehuus af Træ med mange Stivere, fordi Kirken har hverken Taarn eller Spiir, saaledes er det her i Naboelauget ogsaa med mange andre Kirker, hvor Klokkerne hænge uden for i et Træfuttel, som seer noget løjerligt ud. Her begynder det Plattyske at være det herskende Sprog, og faa forstaae Dansk, endnu færre tale det, dog maae de i Kroerne vænne sig til især det Jydske, formedelst de mange Rejsende, der prange med Heste, Stude, Strømper, Skind, Aal, tør Fisk, sorte Gryder o. s. v., der alt udfører til de sydlige Stæder og Hamborg.

Igjennem bugtede og sandede Veje til Nyhus (Niehuus), nogle enkelte Gaarde, hvor fordum har staaet en Fæstning, som skulle forsvare Flensborg, nu seer man kun Rudera deraf, herfra er en skøn Udsigt over Flensborg Fjord, de mangfoldige Skibe, en stor Mængde Teglovne rundt omkring ved Bugten af Stranden hvis Røg steeg op i Skyerne, hvis mange færdige Muursteensstabler, gule og røde, glimrede mod Solen. Da jeg just havde tilladt en holstensk Professionist at kjøre med mig, saa sad jeg og taledede med ham, hvorover vi forfejlede den rette Vej og kom forbi mange sure Moser og skaldede Enge til en enlig Kroe kaldet Schepphuse, hvorved vi gjorde over en halv Miils Omvej inden vi kom endelig til Staden, saaledes nævnes Flensborg næsten af alle Bønder, men fra denne side har Staden intet fordelagtigt Udseende og synes kun ubetydelig i Omfang, hvorimod fra Nyhus er Beskuelsen prægtig, skøn og fortryllende, thi ved flere Giennemrejser har jeg betragtet Stadens Beliggenhed fra forskiellige Synspunkter. Ved disse sure Moser gik nogle usle stumpumpede Faar, og smaat Qvæg.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Flensborg er den anseeligste, største og nærsomste Stad i det Schlesviske. ligger ved Breden af den skønne sejlbare Flod, af samme Navn, der er omgivet med høje, stejle Banker, som gjøre Beliggenheden lav og nedrig, men tillige medvirke til den sikke og gode Havn, som findes der i Fiorden, der i mange Bugter gjør en Længde fra Havet af paa 4 Mile, og den egentlige Havn dannes ved den smalle Peninsul, som stikke ud fra det Angelske og en anden fra der Alsiske, Dybde er deri anseelig, saa de meget store Skibe kan løbe lige ind til den lange og prægtige kostbare Skibsbroe, dog ved den nordre Side er Landet noget ubevoxet ved Udfyldning i Havnen der foraarsages af tilløbende Landstrømme, som føre Jord og Sand med sig. Staden er meget lang, Hovedgaden er meer end en fjerding Vej, den ville være kiedsommelig og trættende, dersom der ikke paa begge Sider vare saa mange smukke Huse, publicque Bygninger, Kirker og andre Seeværdigheder. Midt i Gaden, hver halvhundrede Skridt omtrent, staae Vandkummer i alt 30, som altid ved tilløbende Kildevæld ere fulde, og det overflødige ledes ved Render under Jorden ned i Fjorden, Gaden er ellers heldende til den anden side, hvor Husene ere byggede tildeels paa den skraad Bakke, når Indbyggerne ved Bjergsiden vil ud i deres Haver, maae de gaae op af en Trappe, som til et Loft 14 - 16 Trin, og de andre ved Havnesiden maae derimod gaae ned ad, for at komme i deres Haver.

Flensborg 1783

Den Side af Gaden mod Bierget er allene for Fodgængere og til Nød for Ridende, den anden for Kjørende. Det var næsten umueligt, at Gaden kunde være efter Vaterpas, formedelst dens naturlige Afheldning, desforuden ere der 27 mindre Gader og Stræder, som dog for det meste ere jevn flade, undtagen de, som enten gaae til Havnen eller Bierget. 3 store Torve, hvor der ere enten Vandspring eller Poster, ligesom de

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

fleste Borgere have Kildespring i Gaardene. Boligerne i denne Gade, især de som have Nedgang til Havnen ere meget dyre, et Huus på 6 - 8 Fag kan koste 8 - 11000 Rdlr. da derimod de paa Biergsiden koste ikke halve eller tredieparten. Nogle Gaarde ere ret prægtige, især en stor henimod **Mariæ Kirke** paa højre Haand har fyrsteligt Udseende, med Marmorpiller og bugtede Jernkieder udenfor Porten og høje Laterner, og dog beboes den af en simpel virksom, menneskekiærlig Kiøbmand, som skal være en Millionær.

Mariæ Kirke 1908

Han har desuden endeel andre Huse, Fabrikker, en kostelig Have og adskillige merkantiliske Indretninger. Nogle andre Gaarde og Huse ere i Bygningsformen meget over det Almindelige og Simple. Jeg hørte V

Vægternes besynderlige Nattesang:

Ihr Herren last ihr sagen, de Klock ist tjeen geschlagen. Gott sey Lob, Preis unde Æhre: Wind ist nordost.

Jeg var i Selskab med en Mand, som havde over en Snes Meerskums Pibehoveder, et skønnere og kostbarere end andre, han røgde Tobak af dem alle, en efter den anden for at bringe dem til smuk Brunhed, det var nu hans Orm, blot Liebhaber, at eje saa mange Piber, hvori der skal en Kapital af et Par hundrede Daler. Jeg besøgte en anden Mand, som var Samler og Elsker af prægtige Malerier og Kobberstykker, men han solgte dem, naar han fandt Kiøbere, der dygtig ville betale, saaledes have han afsat allene til Rusland af Kobbere og siældne konstige Malerier for 70000 Rubler, det lader ved en stor summa, men foruden at andre sagde det, saa samtykte denne ærværdige Mand, at Rygtet heri havde sin fuldkomne Rigtighed.

Den Handel, Virksomhed, Skibsfart, Fabrikafsætning og Udførsel, som i Flensborg, skulle man neppe troe, uden man selv ved Overbevisning seer det, jeg vil blot nævne en Ting: Jeg besøgte en Mand, som havde kun et lidet Bor og Talg Lysefabrik imod andre, han sagde mig at han paa et Aar havde ladet forarbejde og udføre 53 tusinde Pund Talglys foruden Bor lysene, saaledes med endeel andre, der arbejdede med stor Force tildeels for at bringe deres Handelsartikler udenrigs, thi i anden Fald skulle man undre over, hvor de mangfoldige Professionister af alle Slags her kunde leve, og undre over hvor der komme Kiøbere fra, da næsten ethvert Huus har Boutiker for at sælge for det meste, alt hvad man vil nævne endog af Kostbarheder og Luxus Vare, og saare Faa ere de som leve af deres Midler, eller hendrive Tiden i Uvirksomhed.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

En gandske ny bred snorlige Gade bygges nu paa hiin Side Skibsbroen, Husene ere tildeels efter den nyeste Smag, og ikke med saa mange spidse, taarnede, trappede, Gavle og Qvistværelser som i selve Staden, hvor endeel af saadanne antike Bygninger jevnlig forekomme. Og naar alle Pladser i denne Gade blive byggede og befolkede, vil Antallet af Indvaanere blive maaskee 1/6 Deel større, thi nu angiver man Folkemængden til 7000 Siele, foruden Garnisonen og de mangfoldige fremmede Daglejere.

Stadens Beliggenhed er behagelig og munter, formedelst Situationen, de mange skønne Haver, Lindetræer paa Gaderne, og andre høje skyggefulde Træer uden om Byen i plantede Aller. Egnen maa være sund, hvortil det herlige Kildevand vel ogsaa bidrager endeel, thi de Fødtes Tal overstiger altid de Dødes, Epidemier ere saare sieldne.

Markjorder har Staden en betydelig Strækning af, men 2/3 Deel deraf kan ansees for lidet brugbar, da det er Mose, Hede, Sand og Lyng, dog har man nu begyndt i de senere Tider at indkoble og bearbejde endeel af de beste Jorder som ved retsskaffen Behandling og tillige fornøden Giødning, der tildeels faaes af de Køer der fødes med Spøl, meget klækkelig betale de derpaa anvendte Bekostninger. Enhver Huusejer i Staden har nu saaledes af disse gode dyrkede Jorder, en Løkke i Nærheden paa 6 Tdr. Land, og en anden længere borte fra den mindre gode Jord, noget større, dog angives dette saa omtrent, thi nogle have mindre andre meer efter Husenes Størrelse i Staden og efter deres Grundtaxt, hvilke Grunde ikke maa bortsælges, men skal følge med Stederne. Alle disse Løkker ere indhegnede med Stene, levende Gierder, Diger eller Grøvtvolde, og hvor Vejene løbe igjennem ere derforuden plantede træer og højere Hækker. Man har er skiønt Kort over Flensborg Marker af H. J. Jørgens. Græsningen til Staden maa dog være trivelig, thi Kreaturerne ere fede og store, endskiøndt de maa ernære sig til deels paa ovenbenævnte lidet græsrigge Overdrev.

Magistratspersonerne, Øvrigheds og Justitsbetienterne udgiøre et betydeligt Antal som er en naturlig Følge i saa stor en By, men Raadstuen er slet ikke smuk, thi fordi den er antik, kunde den dog tillige være pyntet i den Smag, derimod er Toldkammeret og Kompagniehuset store, sirlige og symmetriske i Bygningsformen.

Der ere 3 Kirker, hvoraf Mariæ er den smukkeste baade ud og indvendig især er den lys, høj og har fortræffelige Malerier. De 2 andre ere ganske kiønne, godt vedligeholdte, men have mindre af det Kostbare og Prægtige som hiin. Den danske Kirke er simpel uden noget Sirligt, har intet Orgel, der bliver ej heller ringet med Klokkerne, da den har intet Sogn, men søges kun af de Indbyggere der ere Danske, af Rejsende, Købmænd, Skippere og Pranger som have Lyst dog at høre Guds Ord paa deres Moders Maal, og er det første Sted, hvor dette deres Ønske kan opnaaes, naar de komme Sønden fra tilrejsende, her prædikes kun om Middagen hver Søndag. Desforuden er og Hospitals Kirken, hvor de nærmeste Beboere søge hen for at høre Prædiken. Jeg har været i alle Kirkerne overværende ved Gudstienesten, Præsterne bruge snævre Kioler, ingen Pibekraver, men meget store Bladkraver, Dusker og Fryndser paa Skuldrene og en silke Kappe. Klokkere ere ikke iførte, sorte men affarvede Kioler af forskellige Kulører. Iblant andre hørde jeg en Prædiken af en ung Pastor (de vælge selv Texter til hver Søndag) over Apostl. Gr. XIV 12, 12, 14, 15. Det var alt, syntes mig, hvad der udfordres til en aandelig Tale: Sprog, Stemme, Mine, Anstand og Afhandling, alt var saare godt, christeligt, fornuftigt, overbevisende, rørende og behageligt. Jeg har ingensinde hørt en bedre tysk Prædiken, og det samme siger ogsaa de fleste Indbyggere selv, de ære, elske og agte denne brave Præst, og frygte kun far at han skal blive befordret bort fra dem. Han er et sieldent Exempel, da hans

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

flid og store Naturgaver ere forenede med sand Menneskekierlighed, saa alle tale vel om ham, jeg bør nævne hans Navn: Nissen.

Den latinske Skole er under Reparation og bliver pyntelig istandsat, der tæt ved er Hospitalet for omtrent et halv Hundrede Lemmer, desforuden har Staden et Waisenhuus, 4 offentlige Regne og Skriveskoler, hvori Kristendom læres. Et Tugt og Arbejdshuus, adskillige Stiftelser for fattige, syge vanføre og vanvittige Mennesker.

Kiøbmænd ere her mange, Haandværksfolk ligesaa, man regner Mestere, Svenne og Dreng i alt for over 2000. Brændeviinsbrænderierne ere betydelige, med den blotte Spøjl og Mask beregne man, at der fødes 4000 Oxer og 2000 Svin. Her ere 6 Sukkersyderier, 40 Tobaksfabriker, desuden Fabriker af Seildug, Kobber, Messing, Papir, mange Muurstene, Farverier, Sæbe, Stivelse, Berlineblaat, Genever, Garverier, Tougværk, Steentøj, Bomuld o. s. v. Her er et godt Skibsbyggerværft, mange Vind og Vandmøller, en ganske nye konstigt Oliemølle, hvis nettede Dannelsen udvendig og megen Mekanisme, maa henrykke Tilskuerne til Beundring.

Skibsfarten er betydelig stor, Staden selv ejer henved 300 Skibe, og Flensborg Søfolk ere i megen Agtelse udenlands, desuden kommer endeel fremmede Skibe her, for at udføre adskilligt af Produkter og Handelsvare. Kiøbmændene lade deres Sønner reise for at lære noget udenrigs i deres Fag, som giver dem baade Kundskab og en vis Pli. Akkuratessen og Redeligheden ere de Egenskaber, som man tillægger Kiøbmændene her, hvoraf nogle ere meget formuende Folk. Priserne paa Handelsvare her ere tildeels ikke saa høje som i Hamborg, naar man kun forlanger et lidet Quantum, i det Store, har jeg ladet mig sige, at Hamborg giver bedre Kiøb. Men naar man sammenligner Priserne i Flensborg og i Sjælland paa endeel Kiøbmænds Vare, maatte man troe, at vore Handlende endelig kunde blive velhavende Folk i en kort Tid, sandt nok, Fragt, Told, Bankosedler og andet mere, maa forhøje Priserne her, men Profitten blev dog betydelig. Jeg kan sige det af Erfarenhed, jeg har her kiøbt adskilligt, fortoldet samme i Kolding, tabt 6, 8, 10 pz. paa hver Rigsdalerseddel, og dog været vel holden med Kiøbet, men Herre Gud! Kiøbmanden her skal jo og leve, hav vover meget, taber ved Skibbrud, Bedærvelse, slette Betalere o. s. v., han maa derfor have en klækkelig Profit om han skal stoppe. Men jeg tale om Ting, som jeg ikke forstaaer. Punktum.

Her ere private Opdragelsesanstalter for unge Piger og Dreng af den højere Bogerklasse, hvori læres alt hvad et ungt Menneske behøver til Kultur, Videnskab og Dannelsen. Desforuden ere her Dandsemestere, Tegnemestere, Sangere, Musici, dom give Undervisning for de Lysthavende. Ogsaa en herlig Indretning i Henseende til Navigationsforelæsninger i det Simple og Højere for denne Videnskabs Dyrkelse.

Selskabelighed og mange Fornøjelser haves her i Klubberne, Concerter, og i Værelserne under Raadstuen, hvor der er offentlig Beværtning med Spise og Drikke, hvor man har alle Slags Aviser og periodiske Blade, tildeels danske. Tvende store Skydeselskaber, som have mange Medlemmer og prægtige Indretninger. Jevnligen gives offentlige og private Baller. Fremmede Kunstnere af forskiellige Slags fremvise ved Gennemrejser deres magnetiske indbildte Herligheder. Et ny Skuespilhuus er her for en 6 Aar siden opbyggt, som er omtrent et halvt Hundrede Skridt langt, meget bredt og højt, efter bedste Smag opført. Over Døren staaer: Introite, nam et heic Dii funt MDCCLVL. Over Portalet: Nicht blofs zur Luft, auch zur Belehrung. I Midten af Dækket indvendig er malet Prospekten af Flensborg Havn. Da jeg var der spilledes ikke, men kun i Vintermaamederne. Indvendig er Indretningen simpel men kiøn, Theatret selv er 18 Skridt lang og noget smalere, der ere 13 Loger foruden Parket og Gallerie. Underneden Bygningen bevares de fornødne Maskiner og oven over er Garderobeværelser.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Her er Bogtrykkerie og Boglade bekiendt under Navn af det Cortensche, men der var intet trykt Catalog at faae. I Nicolaj Kirke er et Bibliothek af sieldne gamle Skriver: Af Giestgivergaarde og Herberger ere der forskellige, jeg kiender nogle af Erfarenhed, jeg anpriser især Stadt. Copenhagen, hvor man er meget vel, og betaler billig. Posthuset er en simpel Bygning, men har idelig Beskiæftigelse formedelst de mange ridende og agende Poster, som daglig passere igiennem paa Hoved og Bivejene. Det offentlige Arresthuus, Thurm, er godt indrettet og fast Bygning, saa det kan holde Maleficanterne.

Det gamle rådhus i Flensbog, ombygget i renæssancestil 1594, nedrevet 1883

Ved min fjerde Reise igiennem Flensborg hørde jeg om Søndag Middag en dansk Prædiken af før benævnte Pastor Nissen, men dette Sprogs Vendinger og Karakteristiske har han ikke saa meget i sin Magt som det tydske, imidlertid var jeg saare vel tilfreds med Talen i det Hele. Forsamlingen bestod af faa Indvaanere, ellers af Skippere, Købmænd, Prangere, Kniplingskræmmere og andre Fremmede fra de andre danske Egne.

For ved de fleste ældre Huse med spidse Gavle ere ogsaa Karnapper med Vinduer, og udsigt til 3 sider, men paa de nyere er denne Bygningsmaade forandret. Jeg var i Hospitalet, og saa der de mange Spindere og overalt megen Orden og Reenlighed. Med min Vejviser gjorde jeg atter en Promenade uden om Byen igiennem de skønne Alleer od ad de stejle Banker, som for det meste vare afbenyttede til Havers Anlæg, Plantning, Vænger og Indhegninger. Oven paa disse Banker har Flensborg et malerisk, prægtigt, skjønt

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Anseende, da man derfra kan oversee hele Staden, ja se ned i nogle Gaarde, omtrent som man seer ned fra runde Taarn over Kiøbenhavn. Iblant de mange Veirmøller er en især besynderlig i Skikkelsen, næsten som en Edderkop, eller en Valnød med flad Har på Spidsen. Efter en behagelig Omvej, hvorfra Situationen er saare skøn, kommer man til en mørk Allee af Castanietræer, 6 Redenbaner, den philosophiske Gang, og endelig til et smukt Værtshuus i Marienlund, 1/4 Miil fra Staden, hvor Mange udvandre for at fornøje sig i det Grønne. Langs med Havnen er der en kiøn Promenade paa den kostbare, jevne Skibsbroe, hvor der ere mange store Pladser til Tømmer. Muurstene o. s. v. Paa den ene Side af Havnen har man Synet af de mange nedhængende Haver, hvis konstige, høje, pyntede Lysthuse ere især værd at betragte, jeg var i nogle Haver ved Stranden, saasom Apothekerens og Byfogdens og flere. Hekker, Væxter, Planter, Urte, Gange, Bænke, Træer og Blomster vidste Ejernes Fliid, Smag og anvendte Bekostninger. Der indpæles aarlig meer af Fjorden til Havers Anlæg, saavidt det kan bestaae men Havnens Fornødenhed. De Gaarde og huse som ligge ved Skibsbroen beboes for det meste af Handlende, ere høje, smukke og meget dyre. En fortæffelig Beliggenhed har ogsaa Kobbermøllen her i Nærheden, hvis Fabrik har stor Afsætning.

Kobbermøllen

Fiskerie gjøre Indvaanerne ikke meget af, da de daglig have Tilførsel nok fra Naboeegnene. ligeledes af alle andre Fornødenheder af Fødevarer, Brænde, Tørv, Urter, Kaal, Kartofler, saa Levemaaden i det Hele er ikke kostbar imod endeel andre Steder, hvor Tilførselen Land og Søeværts er meget mindre.

Jürgensby ligger i en halv Cirkel uden om Havnen og hænger sammen med Flensborg, den kunde i Sjælland, allene passere for en Kiøbstad saa lang og smuk er den i Bygningerne, vel bие det for det meste Skippere, Søefolk og Professionister, men ogsaa endeel Kiøbmænd, og andre Handlende. Den hører til Johannes Menighed, og ligger for det meste paa Hospitals Grunden. Fra Flensborg Skibsbro er der til Jürgensby lige over Fiorden neppe et Bøsseskud, men uden om til Fods er det et langt Stykke Vej heelt omkring Rundingen af Havnen.

Da Flensborg ganske ligger under en Banke, saa er det naturligt at der maa være Forskielligheder paa Højden af det Jordsmon, hvor Husene ere anlagte, saaledes ved Habermakt er Gadens Jevnflade 17 Alen over Vandet i Havnen med Gaden ved den danske Kirke er kun 5 1/4 Alen højere end Havnens Vand, deraf foraarsages de stejle og stejlere Nedkiørseler til Fiorden og Skibsbroen. Og endskiøndt man gjør sig megen Umage med Brolægningen over alt, saa er det dog vanskeligt at Stenene kan bliv bestandie i den Orden de ere lagte, deels formeldelst de uhyre svære Fragtvoerne fra Hamborg og hertil, som ogsaa Stadens egne

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

store Vogne, der kiøre Vare op fra Broen, deels formedelst de mange Vandrender som ligger i hver Gade, foruden det naturlige Kildevæld, der udpibler mellem Stenene, og løsner det stampede Sand, fra Brolægningen og de mindre Stene som derved forrokkes. Kildevandet er rigtig nok en stor Herlighed for Staden, men det bryder ofte op hvor det ikke burde, og foraarsager store Omkostninger, dog enhver Ting har og en ufordelagtig Side, thi dette at saamange Indvaanere især Bryggere og Brændevinsbrændere kan have Vandet i deres Gaarde, ja tildels lade det løbe selv ind i Karrene, dette spare meer end hundrede Mennesker aarlig, der ellers maatte holdes til at pumpe, og maa tages tillige i Overvejelse, naar man synes at Vandet her er alt for overflødigt, og paa de Steder hvor det nødvendige Vand til Fabrikindretninger endelig maa hentes paa Gaden ved Kummerne, der er og Husets selve Priis nogle hundrede ja tusende Rixdaler mindre end andre Steder som have Springkilder. Mange Processer rejser sig a disse Kilder, naar f. Ex. Ejerne af Haver paa Biergsiden grave noget dybt eller aflede de foretræffende Vandaarer for at gjøre Jorden tør og brugbar til Havevæxter, saa miste ofte de Indvaanere paa Havnesiden deres Kildevæld i Brøndene. Ved den nye Gades Anlæg, hvorom ovenfor er meldt, brød en heftig stærk løbende Kilde frem, og da mistede andre Borgere i de ældre Gader Vandet, saa de maatte grave dybere.

Staden er herlig forsynet med Lygter og Laterner, især er der paa Gaden ved hver Vandkumme en Lygte paa en høj Støtte, disse antændes endog naar Maanen staaer meget sildig op, eller i Sneevair for at vejlede Folk paa Gaden. Anstalterne i den Henseende ere gode og følgeværdige, og bedre er det at Lygterne lyse vel meget end paa andre Steder hvor det Modsatte bør siges. Bedre er det her, hvor overflødig Oplysning af mange Laterner baade morer og sikrer Fodgængerne end hvor man maae rave i Mørket, uden Lygte, eller uden Lys i Lygterne. Alle Lygterne bekostes og vedligeholdes af Kæmnerkassen, hvortil enhver Borger bidrager efter sit Huses Grundtaxt. Der ere i alt 85 Lygter, som aarlig koste at vedligeholde med Olie eller Tran, Væger og oppøsning, samt tilfældig Reparation omtrent 1500 M. L., man regnede saa ongefær til hver Lygte 10 Kander Tran og 1 Lod Bommuldsvæger. En nye Lygte koster ialt til Blikkenslageren, Glarmesteren og Maleren, næsten 20 M.L. Foruden ovenanførte har ogsaa Forstæderne tildeels skaffet sig selv Lygter, tildeels ere de oprejste paa høje Støtter under Bestyrkelse af de Almindelige.

Politiet vaager saare vel over Sikkerhed paa Gaderne, man kan gaee der uantastet og uden Frygt endog igiennem d mindre Stræder sildig om Aftenen. Om Dagen kan der undertiden vel være lidt Løjer, Salgsmaal og Mundhuggerie paa Skibsbroen, Torvene o. s. v., men om Aftenen tør ingen gjøre nogen Allarm, af Frygt for Arrest og Straf.

Flensborg 1849

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

Den første halve Miil ud fra Flensborg er Vejen godt brolagt, indhegnet, tildeels beplantet, men siden bliver den for det meste sandig lige til Schlesvig. De mange Kroer og enkelte Gaarde, som man passerer paa denne Vej ere alle grundmurede, nogle prægtige og sirlige, som Herregaarde i Sjælland, iblandt andre er **Bilskous Kroe (Bilschau Krug)** meget smuk.

Her i Nærheden ere nogle Kolonister bosatte, som dyrke deres Jorder fortrinligen godt, jeg gav mig i Samtale med et Par, som var i Kroen, og erfarede at de bruge Tørvejord, Leer og blandings Møddinger til de sandede Markers Forbedring, hvorefter de have bedre Afgrøde end naar de bruge Giødningen ubeblandet, de lægge Vind paa Rug, Boghvede, Havre og Kartofler, derimod vil Kløver og Hvede ikke give den Afgrøde, at Omkostningerne og arbejde synes at kunne erstattes, de bruge Spergelen, som forhen havde Fordomme imod sig, da den blev iblandet med Havre, men nu saaer allene, afgiver den et triveligt Foder. Mosetørven i denne Egn er fast og letbrændende, de have deraf Overflødighed, endogsaa til Salg, den bruges til Bageovne, Skorstene, under Kedler og Gryde, i Kakkelvne, ja nogle Sorter deraf til Smedearbejde. Man fortaalde mig, at længere hen i de bedre Egne, hvor Jorden just ikke er sandet men har mere Muld og Leer, benytter man sig meget af Tørveaske som Gjødning, hele Stabler nemlig forbrændes, Asken tildækkes og overvintrer saaledes, da den ved Jord eller Giødskeblending udføres paa Agrene og især Enge, der ere nogle sure, som derved meget forbedres. Med megen Fordeel anvendes denne Aske paa Rug, Kløver og Roeagre. Jeg tilføjede, at den vist og ville være god til Hvede og Ærteagre, hvor Jorden kun er noget stærk og leret. Her ved **Bilskov (Bilschau)** er nogen Skov og Buskase, og temmelig gode Jorder. Man har en Strøm paa højre Haand i mange Bugter, som kommer fra **Frørup**, Solt og Øverse, hvor der ere større og mindre Søer, og den falder ud i Flensborgfiord. Store Tørvemoser og længere frem mange Steenhobe, Gravhøje og Offersteder fra de hedenske Tider findes paa begge Sider af Vejen.

Forbi **Frørup** Bye, **Smedeby(Süderschemedeby)** til **Siversted**, hvor der atter er Skov tildeels naturlig plantet, og en Sø i Nærheden. Imellem disse Byer er en temmelig stor tildeels skaldet Hede, hvor der er megen løs Sand, der støver omkring de Reisende som Sneefog, hele Pyramider af Jorden vise sig i en rædsom Skikkelse, som Sandflugten saaledes har sandet, atter andre Dynger som Bierge, der bevæge sig i en Hvirvel ved den mindste Blæst, og hele Egnen har et sørgeligt Udseende, der kun vidner om Ødelæggelse og bestandig Uduelighed, jeg spurgte nogle Bønder, hvorfor man ikke dæmpede dette fæle Sand med Besaaening af Strandhavre eller noget deslige: De svarede: dette Foretagende ville være for vidtløftigt og bekosteligt, da der fandtes saa store Strækninger som vare lige Vilkaar undergivne, og som for Resten ikke kunde føres til nogen Jorddyrkning eller Græsning, formedelst det meget lette gule Sand. Andre

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

Hedestykker paa denne Mellemvej ere atter gode og dyrkede med skøn Rug, Havre og Boghvede, men Jordarten er og af en tungere gruset Sand, som bliver brugbar ved Blandingsmøddingers Paaførsel. Atter treffer man Buskaser, Elle, godt Græs, Bøge og Askeskove og enlige Steder, som have nogle smaa Indelukker med Stengierder eller Diger omkring Gaardene. Megen Fladtørv sees paa Hederne. Adskillige Bække, Huulveje og Banker passerer man over, hvorfra haves en viid Udsigt over den flade Hede. Enhver liden Banke kalde de her et Bierg, men maaskee de have aldrig seet en saadan Højde, som egentligen tillægges dette Navn.

Forbi **Hilligbek (Eggebek?)**, hvor der vare plantede endeel Hekker af Piil Hasel og Torn, men Fremvæksten var ikke ønskelig, uagtet al anvendt Umage. I et veldyrket lille Vænge stode nogle Kirsebærtræer og Hirse, som Spurvenerne faldt meget paa og afpillede Frugten. For at hindre dette havde Ejeren forsøgt mange Midler forgæves. Nu prøvede han et Raad af en Rejsende, nemlig at binde blaat uldent Garn oprejst paa smaae Pæle rundt omkring Hirseagrenerne, og desuden haver 10de Alen er Stykke meget tyndt blankt Messing udskaaren i Takker, naar Vinden rører sig det allermindste bevæge Traadene sig ved Messingets Bevægelse og rasle, som gjør Spurvenerne bange. I et par Dage vare de derved blevne frygtsomme, men ved Vanen frygter jeg for, at Spurvenerne atter blive dristige, og søge baade Kirsebærrene og Hirsene.

I Nærheden var en Kro hvor endeel Giester sadde i Skenkestuen, nogle udspurgte Kudsken saavidt han kunde forstaa af det Platttydsk, hvor vi ville hen? og da en lille rejsende Pige fra Tøndern Egnen hørte, at vi agtede os igiennem Schlesvig, kom hun til mig og bad at hun maatte kiøre med, jeg undskyldte mig med Mangel paa Plads, svær Læs o. s. v. Men da hun sagde: Oh joe go Herr! la mei ag met, æ er kun en lil Piig æ tvinger kun it gran, saa maatte jeg smile ad denne naive Overtalelsesmaade, og tillod hende at sidde op paa Vognen. Jeg havde Morskab nok hele Vejen af hendes geskæftige og uskyldige Sladder. Jeg erfarede at hun havde en Kierste i Schlesvig iblant Landsoldaterne, som hun ville besøge, at hun havde været forlovet med ham i 4 Aar, men var bleven hindret af hendes Fader, nu var han død, og intet var i Vejen for deres Ægteskab, thi sagde hun: da jeg sourgte hvad Næringsvej de ville vælge, der er en smal Sag, æ ka gjør Knippel, han ka bren Steen. Hun fortaalte mig adskilligt om hendes Hiemstand som jeg paa sit Sted skal benytte mig af. Hun havde megen Vittighed og Lune, men alt af den blotte Natur uden mindste Konst eller Tvang. Hun yttrede en jevn Guds frygt og Dyb i hendes Taler, alt paa den uskyldigste Maade, bad mig bved Skilsmisen at besøge hendes Familie om jeg kom i den Egn hvor de boede, da han skal faae en alen kiøn Knippels til en Staakap for sin Fru, sagde hun, fordi jeg havde aabnet min Madkurv og Flaskefoder for hende, godt var hun klædt og pen som en Bondepige på 20 Aar, og det tyske Sprog talede hun flydende savel som Platttydsk.

Vejen begyndte nu at blive lettere, da den var fyldt med Gruus, ed hugne Stene paa begge Sider, hvor hver Byes Navn stod, som skulle holde den vedlige, Breden var henvend 15 Skridt. Ibland andre 2 meget store Stene hvorpaa stode **Strukdorph (Struxdorf)** & Brarup Harde. Igiennem Bommike, **Idstede (Idstedt)** og Bærn, der havde man megen, ung Egeskov og en stor Sø paa højre Haand, over en Bakke, hvorfra Slien kunde øjnes, Bøgeskov nær ved og store Skove langt fra, mange bugtede Omveje inden man kommer til Sydschlesvig. De fleste Kirker ere smaa uden Taarn eller Spiir især de paa denne Egn.

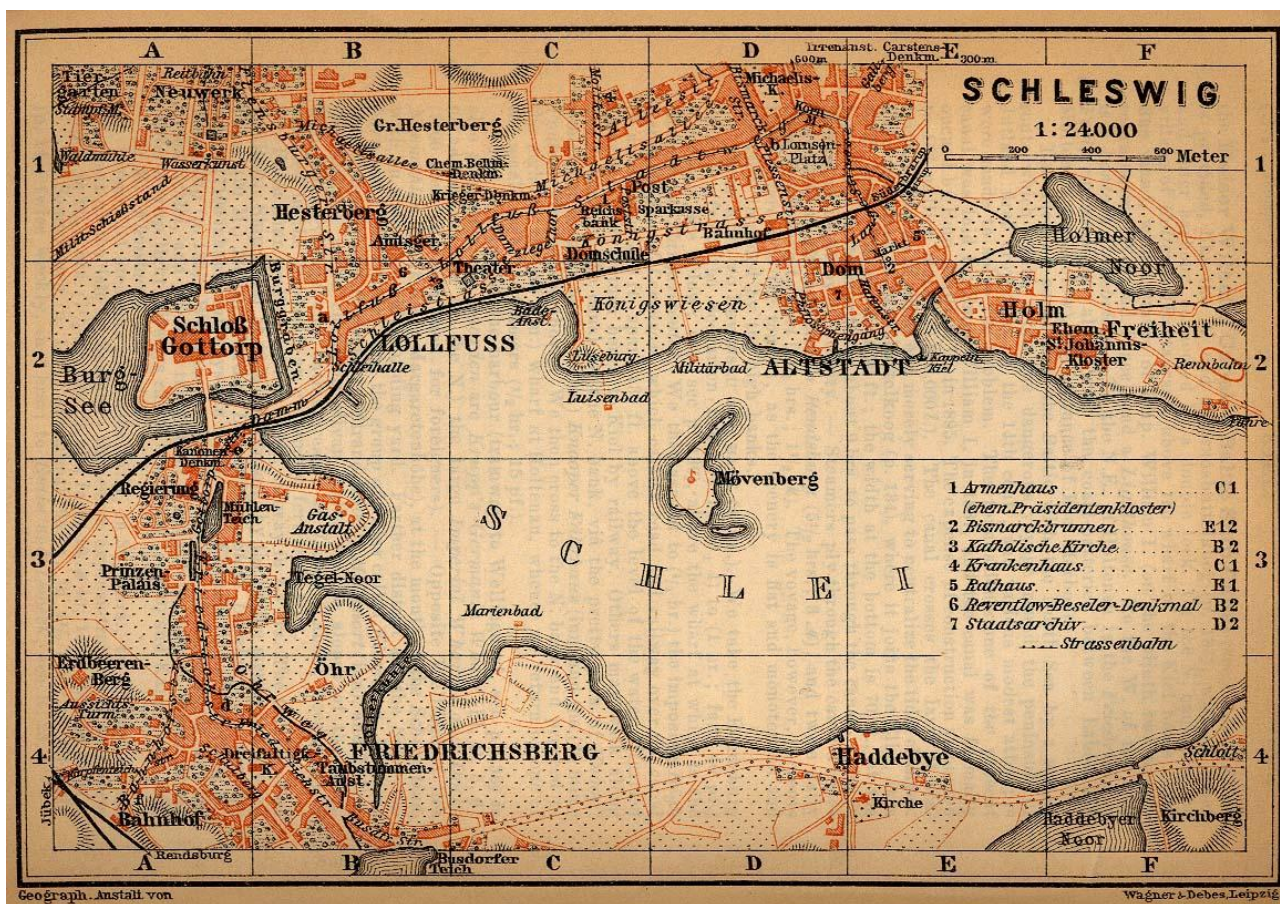
Strax uden for Schlesvig ligge nogle Huse, som have smaa Haver og Vænger, der saae jeg en konstig Spade, som bruges i Hede Egnene, den kunde affskrues ved Bladet og vendes om, saa var det snart en Øxe til at hugge med, snart en Hakke til at opbryde Rødder med, men i mine Tanker var det blot et Konststykke, som

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

kostede ligesaa meget som en simpel Spade, Hakke og Øxe, der dog hver for sig bedre kunde opfylde Hensigten af deres Bestemmelse. Ligervis som en Skomager, der er Graver og Sadelmager tillige, som ved er mueligt, men intet af det hele gjør han som det fuldkommen burde være. Derimod hovede jeg bedre en Tromle at trække med Hænderne, som stod der og anvendtes paa de smaa sandagtige Vænger til at presse Jorden tæt tilhobe, det var som 2 maadelige Vognhjul med smaa Nav og Fælle, uden paa disse Egeplanker beklædte i en Runddeel, saa Tromlen var huul og aaben indvendig, og havde i der Hele en Diameter af 7 Korteer, den var let at drage med Haanden, og gjorde megen Nytte formedelst dens Omkreds, den blev fortynget med Stene indvendig, flere eller færre efter Behag.

Schleswig, Hovedstaden i Hertugdømmet af samme Navn, er meget gammel, thi An 800 var den allerede en anseelig Stad, men har siden undergaaet adskillige Forandringer, den ligger ved en Bugt af Sliestrømmen i Form af en Hesteskoe, hvorfor dens Krumning udgjør en Længde af meer end en halv Miil. Man inddeler den ellers i 3 Dele: Altstadt, Lolsus og Friderichsberg, hvilken sidste ligger sydlig for Altstadt og har Slien imellem sig.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Schlesvig

Staden i det hele taget skal have næsten 1300 Ildsteder, der er Huse og Gaarde med Skorstene udi, og Folkemængden beregnes omtrent til 5600 Personer Unge og Gamle, foruden Garnisonen og Fremmede, som kun opholder sig for en kort Tid. Beliggenheden er gandske kiøn Udsigten over **Slien** til **Gottorf**, **Haddeby** og omliggende Egne er meget indtagende, kun disse Sandbanker i Nærheden formindsker noget af det ellers Behagelige i Synskredsen. Luften er sund, Kilde og Brøndvandet godt, de fleste Huse ere kun smaa, men ellers endeel meget anseelige, prægtige og byggede med Smag, da de beboes af Kongl. Betientere, Øvrigheden, Adelen, Kavallerer og andre som henhøre til Hoffet her i Nærheden. Her ere 3 Kirker, Domkirken en stor vidtløftig massiv Bygning, men har ingen synderlig Anseelse formedelst Mangel paa Taarn og Spiir, ved første Øjesyn skulle man tage den for en Kæmpe af en gyselig stor Kornlade, men naar man kommer indvendig seer man en majestætiske skøn Symmetrie i de meget høje Hvælvinger og Piller, Lysekroner og andre Ornamente. Altertavlen er beundringsværdig og et Koststykke af Egetræ forestillende Kristi Lidelse, og har sin naturlige Farve. Men det ville blive vidtløftigt at udskrive alt det Seeværdige som her findes. Michalis Kirke er beliggende i den nordre Side af Staden paa en stejl Banke,

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

som medvirker, at den kan sees langt borte, da den desuden har et højt Spiir. Den er af en oval Bygningsform ikke stor, kun til Nødtørftighed vedligeholdt, indvendig er der intet af Betydenhed som fortjener at anmærkes.

Trinitatis Kirke findes i Stadens sydlige Deel, er liden men gandske kiøn ud og indvendig, kun det hvide Træloft er ikke meget behageligt for Øjesynet, de faa Ornamenter især Daaben ere meget smukke. Raastuen er høj, sirlig og af nyeste Smag i de senere Aar opbyggt med store Vinduer, deri ere mange Værelser for Sager henhørende til Borgerskabet og Justitsvæsenet, i nederste Stokværk staaer en nye anseelig Sprøjte og andre Fornødenheder ved Ildsvaade. Her er det store smukke Stadens Torv. Ved Siden ligger et Kloster med Kapel, tillige Cathedralskolen og et vidtløftigt Vaisenhuus. Paa en Holm ved den østlige Side af Staden ligger det adelige Frøkenkloster med Kapel, tilligemed nogle andre Bygninger og det saakaldede Frihed.

Rådhuset i Schlesvig?

Markjordene til Staden have ganske betydelig Strækning, ansatte i Matrikulen for 120 Plove, men meget af Jorden er Sand, og koter mangfoldigt at opdyrke, saa at Afgrøden deraf ej kan opveje imod Udgivterne, hvorfor der ogsaa henhvile store Stykker blot til Græsning for Kreaturerne, som just ikke ere store men trivelige og melkerige.

Af Hospitaler, Legater og Stiftelse ere der flere her end i nogen anden Stad af lige Størrelse og Skolevæsenet er i en ypperlig Forfatning, da her foruden Cathedralskolen ere adskillige andre til Ungdommens Undervisning af begge Kiøn, selv i Friderichsberg endnu en latinsk og tysk Skole. Her ere Arbeidsanstalter for Gamle og Børn, hvor der spindes, væves, kartes og strikkes.

Skibsfarten og Handelen til Søes siger ikke meget, der vare kun 5 Skibe beliggende ved den ikke skønne, men hullede og mugne Skibsbroe, og dog ere her mange Boutiker, Kiøbmænd, Professionister og især mangfoldige smaa Høkere, man de saae deres Vare Landværts over Kiel eller Flensborg, saa Priserne ere temmelig høje baade paa Korn og Leventsmidler. Staden er ellers behagelig og munter, fordi Statholderen

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

og hans Hof opholde sig der, den fornemste Oberret i verdslige og geistlige Sager: Ober Landcommissionen, Ober Consistorium, Superintendenten, tvende Provster, de vigtigste Embedsmænd for Gottorfs og Hyttens Amter ere her besiddende, og have deres Sæde og Sammenkomster, desforuden endeel Militære baade ved Garnisonen og Landfolkene. Det var just i Mynstringsdagene jeg var her og jeg talede med Landsoldater fra de yderste Egne i Jylland, Lemvig og Thisted, som maatte her møde for at exercere, en lang Vej, men vore Sjællændere synes det er en forskrækkelig Reise i Exerceretiden, at drage fra Vordingborg til Kjøbenhavn, som dog kun er Fierdeparten imod denne Tuur, som de arme Jyder maa gjøre, det er disse mange Soldater som især give Næring for de forskellige Høkere, der udsælge Spise og Drikke til dem.

Indkørsel til Schlesvig ca. 1850

Her ere endeel Fabrikker, hvor der forarbeides Hør, Traad, Kammerdug og adskillige uldene Vare, men især har Fajancefabrikken god Afsætning, da dens Steentøj er meget god, og forbedres i indvortes Bonitet. I Hovedgaden af Lolfus, som er bred, fortreffelig brolagt og meget lang, ere nogle Huse som Palæer, hvoraf enkelte dog skal kun indeholde Fabriker.

Fornøjelser af alle Slags, kan man nok forestille sig, maa findes paa et sted som Schlesvig, hvor saa mange fornemme Personer og Officerer ere boende, Komedie, Klubselskaber, Musik, Kegelbaner, Skydeselskab, Concerter o. s. v. ere her jevnlig efter Aarets Tid og Beskaffenhed: derfor er her ogsaa endeel som ernære sig af Beværtning og Giestgiverie, men jeg traf paa et Logement, som kunde være ganske godt for Prangere med Jydepotter, Heste og Sviin men ikke for mig, thi ved Indkiørselen spurgte jeg hvor man kunde logere med Heste og Vogn, og jeg blev anviist et Herberge, hvor jeg sandelig ikke kommer oftere. Derimod ere der andre Steder, hvor man nyder den ønskeligste Beværtning med Hurtighed, Orden og Reenlighed, som jeg siden af andre fik Kundskab om.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Promenader ere der just ikke mange fortlige, naar man undtager Slotshaven i Gottorf og Omegnene, ellers nede ved Skibsbroen er det kiønt nok at see ud til Haddebye og Revenberg ved Stampemøllen, Krudmøllen, Buhlroe og Lovisetilund ere ogsaa smukke Situationer, for saavidt denne Egn kan give. Her ere Boghandling, Bogtrykkerie og forskellige Læseselskaber, samt Aviser og alle politiske Tidsskrifter i Klubberne. Lystsejladser ere ofte paa Slien med Musik og Sang, til omgrændsede Lyststeder ved Strandbredden.

Sproget her nærmer sig meer det højtyske, dog forstaae de fleste Høkere og Herbergerne dansk, formedelst Landsoldaterne og de mange Reisende.

I Hovedgaden ere 40 Lateriiner, foruden mindre Lygter i Stræderne, og de som adskillige Huusejere have over deres Døre. Der skal være 16 Vægttere og et meget godt Politie. Et. Lombard, eller Assistens Laanehuus er her oprettet til megen Nytte for Fattige, som paa en kort Tid kan faae Penge til laans imod sikker Pant.

Paa **Mevenberg** (Møvenberg) i Slien lige for Staden have, om Foraaret en stor Deel Maager deres Tilhold, og naar de komme vide Fiskerne, at Isen ikke meer bliver langvarig i Sundet. Henimod Julii Maanedes Ende, naar Maagerne have udklækket deres Unger, blive holdt en Jagt inder Øvrighedens Bestyrelse til megen Fornøjelse for Indvaanerne, som ansee denne Dag som en Frydefest, men for at ingen i Utide skal sejle over til Øen og forstyrre Maagerne i deres Læggetid med Larm, Skud eller Støj holdes bestandig en staaende Vagt Nat og Dag paa Skibsbroen, som forbyder Overfart til dette Mevenberg.

Gottorff Slot 1864

Gottorff Slot ligger tæt ved Schlesvig paa en omflydt Øe, man kører paa en høj Dæmning besat paa begge Sider med skønne Træer, og har Slottet paa højre Hand, naar man kommer fra Stadens mellemste Deel: Lolfus, og Slien paa venstre, en stor Sluse er midt paa Dæmningen til at udlede Vandet fra Slotsgravene. Jeg var i Haven og saa en hoben Alleer, Lysthuse, Kaskader og Billeder men kan ikke sige just at det var prægtigt, Slottes Bygninger ere mange, enhver til sin Bestemmelse baade for Hoffet og Betienterne, dog ligeledes ikke prægtige, men man seer nok at de have været det engang efter de Tidens Smag, da de forrige Konger saa ofte opholdte sig her. Bag ved Haven er en stor skov, og desforuden et Indelukke for Kron og Daadyr. Slotsværelserne kunne jeg ikke faae at see formedelst de fyrstelige Herskabers Nærværelse paa den Tid, men man fortaalde mig at der skal være endeel skønne Malerie, og andre Seeværdigheder.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

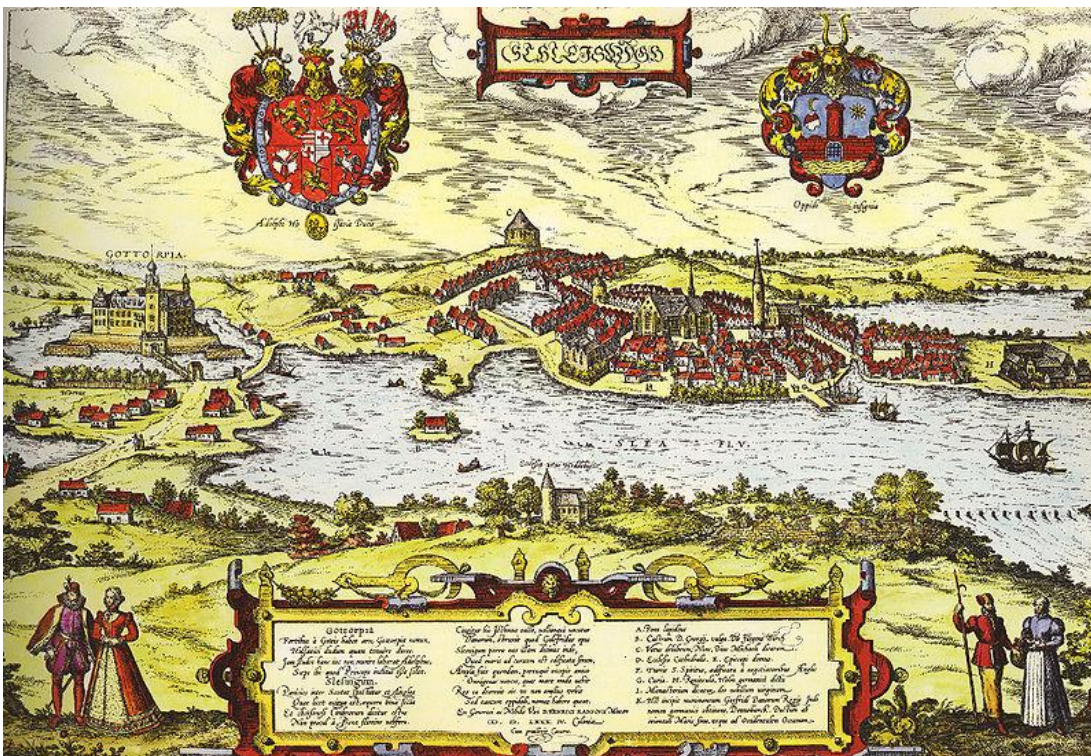
2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Imidlertid har Slottet fra Landevejen Anseelse af noget Majestætisk, formedelst dens mange Hoved Fløj og Bibygninger, som ogsaa denne Kuppeldannede antike Spiir, Grave og nogle endnu værende Volde.

Gottorff Slot 1864

I dag

Schleswig By med Gottroff slot til venstre ca 1650

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Forbi Gottorff igiennem den sydlige Deel af Schlesvig, Frederiksberg kaldet hvis Hovedgade er bugtet, har endeel Stræder, dog om disse ere Søer, Bække, Haver, Vænger, Bierge, Enge og Buskaser. Paa venstre Haand ligger paa **Odde Haddeby Kirke** imellem en lille Lund ud imod Slien og der saakaldede Noer, i denne Kirke, den ældste i Dannemark, ere de første kristne døbte efter sikke derom havende Efterretninger. I Nærheden heraf seer man Rudera af den gamle bekiendte Grændsevold Danneverk, som på side Steder skal have været 15 Alen høj, foruden Skandser, paa sine Steder var der Mure og Træbolværker, meere om denne Grændsevold læses vidtløftigt hos Genhardi og Dankverth.

Fra Gottorf til **Rensborg** ere 4 Mile, som for største Deelen er Hede især Kropperheide bekiendt af adskillige Feldtsalg som der have staaet, har en flad og viid Udstrækning. Paa denne Vej kommer man igiennem 2 Herreder Krop og Sohn, som hver har kun et Sogn af samme Navn, men de ere meget store og Stederne vidt adspredte. Det er ikke usædvanligt i det Holsteenske at treffe Herreder, hvor der ere kun et eller 2 Sogne. Man reiser forbi mange prægtige Kroer, hvis store grundmurede Bygninger vise at de baade have kostet en Hoben som ogsaa at deres Næring af Rejsende og Agerbrugets maa være ganske klækkeligt, thi ellers kunde de ikke vedligeholdes i den pyntede Tilstand, hvori de befindes. De ere for det meste byggede som de andre Bøndergaarde der i Egnen, nemlig en eneste Huuslængde bred, og høj Rejsning paa Taget, Porten er paa Midten af Gavlenden, hvor der er Indkiørsel, ved venstre Side et Staldrum til Heste, Qvæg og 1 Par Sviin, paa højre Haand ere Vaaningsværelser, nemlig 1 Hiørnestue og nogle Kamre, hvis Vinduer ere alle med store Ruder og klart Glas, ligefor Indkiørsesporten er Kiøkkenet hvis Ild der brænder paa Arnestedet man ofte kan see fra Landevejen, omkring Skorstenen hænge Messing, Kobber, Tin, Potter, Gryder, Bliktøj o. s. v., som altid holdes reent og pudset naar det har været brugt. Skorstenspiiben gaaer ikke længere end til Loftet, der hvælves den med Kobberdæksel besatte med smaa Trækhuller, som hindre Ildgnisterne at gjøre Skade, men Røgen driver op under Loftet, og fører ud af den halv paa Klem staaende Port, naar det er blæst, thi eller er den altid aaben. Og den idelige Rensning af Soden bidrager og til, at ingen Fare kan befrygtes af Skorstens Ilden. Bag ved Skorstenen, som ogsaa over noget af Loftet er Korn og Høladen, og den aftærskne Halm sættes gierne hen ved Porte, at Røgen kan drive op og giennemtrække, som Indvaanerne sige skal være gavnligt og bidrage til Qvægets Trivelse. Kornloftet og er par Qvistværelser er i den anden Enge, men hvor ingen Halm sættes er der 2 Lofter over hinanden, saa højt er Halmtaget paa Huset. Hvor Indkiørselen haves, der er Tærskeloe om Vinteren, og især om Aftenen til Kl. 10 ved Lygte, da Ejeren endog fra et Vindue i sin Hiørnestue kan have Tilsyn med Folkene, som arbejde. Jeg maalte Breden af saadan et stort Huus og befandt, at det var i Gavlen 25 Alen, nogle skal endog have større Brede, saa man deraf kan slutte, at Taget maae være meget højt, for at skyde Regn, følgelig ar Rummet over Loftet maa være betydeligt. Indvendig ere Bielkerne Skarede og understivede med Skillerum af Vaaningsværelserne og Staldene, ovenpaa ere Sparrerne fortømrede og stivede med meget Krydstømmer. Nogle Huse ere tækkede med Langhalm og enkelte med Rør, nogle, især Kroerne, men Tagstene. Omkring den ene Ende, hvor der er ingen Port, og hele Bagsiden af Bygningen ere satte Plankeværk eller Stakitter, som danne en Gaard, hvori opbevares Tørvestakke, Vogn og Plovremisse, der er ogsaa Fiælehuus for Høns, Giæs, Ænder o. s. v Bag ved denne Gaard er som oftest et lidet Vænge, blot til Græs, Vanding, Mødding eller og en Brønd, hvorfra Vandet ved anbragte Render løber ind i Vaaningshuset, desuden er der ogsaa Bageovn opført plat paa Jorden, muret af Stene og belagt med Jord i en Runding, saa den har Anseelse af en Hedensk Gravhøj, men ingen Skorsten bruges, Ilden lægges i Ovnen, og naar den er heed nok udrages Emmerne paa Jorden i et Hul lige for, tildæmpes med en Luge, og Brødet sættes strax ind, og staaer sin Tid for at bages. Nogle Ovne ere tilspidse ved Murarbeidet og belagt med Tagstene i Form af et lidet Huus.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Brygningen foretages i Vaaningshuset, men for det meste købe Indvaanerne deres Øl af dem, som dertil egentlig have særegne Indretninger, og overalt drikke de meest om Sommeren Melk og Vand, undtagen i Høstens og Tørveskiæringens Tid, da de gotte sig med en Kande Øl. En bonde holder kun de høj nødvendige Folk, de bruge Aftenen til meget nyttigt Arbejde som vore Sjællændere hensove paa Bænkene eller hensladre i unyttige Forsamlinger.

Paa venstre Haand af denne Vej øjnes langt borte store Skove og en lang Biergkiæde, paa sine Steder ere dog nogle ved dyrkede Marker, Enge, Vænger, Plantninger, Buskase og lidet Skov, ellers er alt det øvrige Sand, Hede, Lyng og kiedsommeligt for Øjet, da den bestandige Ensformighed trætter. Man passere en høj granit Støtte, Betydningen hørde jeg dog, men er tabt af Hukommelsen, ellers er der paa begge Sider af Vejen hugne Stene med de Gaardes Navne paa, som skal vedligeholde den. Og desuden høje Pæle med Lygter paa hver fierding Vej for at vejlede den Rejsende, at man ej skal udkiøre til Siderne hvor der ere Moradser, Uføre, Moser og Søer, ja om dette endog ikke var Tilfældet kunde man ved at komme ud af Vejen fare Vild hele Timer paa den store uoverseelige Hede. Paa de smaa Kirker ere intet Taarn eller Spiir, men ere vedligeholdte, og ligge ude paa Marken langt fra alle Steder. Paa Landevejen er en stor Bro over Sorgen en Strøm som kommer fra Bømersøe og løber ud i Ejderen. Nu er man i Hyttens Amt og Hohn Sogn, som er meget stort og Folkerigt. Her er vel nogen Hede og Sand, men ogsaa Bøge samt Grenskove, Aske og Haselhekker, skønne Tørvemoser og god Fædrift paa de ved Ejderen liggende Enge. Nogle Kolonister ere besatte her i Nærheden og skal finde god Næring af den til Dyrkning optagne Jord, da de lægge Vind paa sit hvad der nogenlunde mueligt kan faae Fremvæxt. Her er en stor Søe og endeel smaa Bække, Rugen stod fortrinlig godt og ved nogle Indelukker saa jeg høje Aske og Lindetræer, som dog ere sieldne i denne Egn. Husmænds Boliger ere vel mindre end Bondens, men dog alle Grundmurede, de have ingen Port, blot en Gør og Vinduer af klart Glas paa den ene Side. Et vænge, Have og fri Græsgang henhører til hvert Huus.

Da dette Sohn Sogn er det yderste i det Schlesvigste paa denne Kant af Landet, saa vil jeg her tilføje nogle Anmærkninger, tildeels af egne Erfaringer tildeels af skriftlige Underretninger. Luften er reen og klar paa denne høje Aas af Holsten, men ikke saa sund paa den østre og vester Side af Landet, formedelst enten tykke Skove eller slid Beliggenhed. Moser gives der mange af, i nogle ere Herlig Tørv, i andre ere Tørvene blandede med Gruus og duer ikke. Hederne ere store, der graves baade god og slet Fladtørv, hvor der er rødt Sand underneden lønner det ikke Umagen at optage dem til Dyrkning. Hele Stykker afbrændes, Lyngen og Asken nedpløjes, som giver baade Rug og Boghvede, hvilket især de Colonister, som begynde at dyrke Hederne 1761 og siden have vist mange Prøver paa, derefter giødes Jorden til Byg o. s. v., ja endog Plantninger af Gran, Fyr, Buskase og a. bl.

Prægtigt Leer til Steentøj, Muurstene, Potter og Kakkellovne findes flere Steder især ved Schlesvig og Flensborg, hvilket sidste Sted og har en kalkagtig Materie, maaskee mergelagtig.

De fleste Indvaanere ere Selvejere, dog ogsaa nogle som ere ??nede hvis Byrder ere store nok. Der ere just ikke mange Herregaarde, dog endeel, hvor adelige eller kongl. fornemme Personer ere Bosiddende.

Igiennem grusede Veje der ere opfyldte formedelst den lave Beliggenhed, og ere dog sølede om Sommeren, følgerig maa være slemmere i Efteraars Tiden, forbi adskillige større og mindre Hekker og Træer indtil man uformodentlig seer Rensborg, som tildeels selv ligger lavt. Her i Egnen seer man megen Agerdyrknings Flid, uagtet Jorden just ikke er saa god, væg, Heste og Faar ere og større, men Hede og Lyng

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

er dog det herskende, naar man undtager Afheldningerne som gaae ned mod Eyderstrømmen, og enkelte Indhegninger ved Huse og Gaarde.

Rensborg er en stor Fæstning og en betydelig Stad beliggende paa en Øe, som Eyderen Danner. Ved Indkørselen over 2 Vindebroer, under hvilke den holstenske Kanal her sit Løb (herom siden ved Kiel) matte jeg fremvise mit Pas, for den vagthavende Officeer, da han havde læst det tiltalede han mig paa dansk, og vor Samtale gik naturligvis især ud paa Dagens Anliggende, og afvigte Skiertorsdag. Efter Anmodning anviste han mig det største Herberg i Rensborg: Prindsen, thi Erfarenhed havde lært mig at man virkelig er forlegen, naar man søger hen til de simplere Giestgiversteder, i meer end en Henseende. I Prindsen altsaa tog jeg ind, og var vel fornøjet i alle Tilfælde med Mad, Seng, Beværtning og Hestenes Pleje, sandt nok, det var noget dyrt, men at leve godt og sove godt maa ogsaa betales. Jeg havde en morsom Aften ved Spisebordet imellem adskillige Reisende, Officerer og Litterati. der blev talet over Borde om mange Gienstande, for det meste var jeg blot Øre, kun naar jeg hørde, at de Fremmede hædrede vore anden Aprils Helte, og drak Skaaler til Erindring om dem, da fortaalede jeg hvad jeg vidste med Sandhed, og iblant andet, at jeg, som boer 9 Mile i lige Linie fra Hovedstaden, kunde høre og føle Kanonaden den Dag saa tydelig, at Vinduerne rystede og Dørene bævrede, ligevis som en vedholdende Torden eller Jordskiælv, jeg fortaalde, at jeg havde været paa Qvæsthuset og seet nogle at vore saarede, lidende Brødre. Men! jeg kunde fylde et Ark med denne Borddiskurs, altsaa: Stop for denne Gang.

Rensborg ca. 1850

Uden for Giestgivergaarden holdte 4 Fragt vogne, som ugentlig gaae fra Hamborg til Flensborg. Det vare Kæmper af Vogne. Hiulene vare saa høje, at jeg netop kunde række med Haanden til Kanten, Fælgerne næsten et Korteer brede og Hiulnavene vare som et Ølanker i Størrelse, der spendes 10 Heste for saadan en Maskine, de trække i Jernkieder isteden for Skagler, løse Heste gaae altid bundne bag ved Vognen i Reserve, om en af de andre skulle blive træt. Men der pakkes ogsaa paa saadan en Vogn forskellige Vare af Speecerie of Alenkram 13, 16/20 Skpd., og Kiøbmanden som modtager disse Vare betaler for hvert Centner 5 Mark til disse Fragt mænd, der leve just af denne Næring, og bestille intet andet en at kiøre idelig fra Hamborg til Kiel, Schlesvig. Rensborg, Flensborg o. s. v. med disse Fragt vare, ere for det meste bosiddende i

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Neustadt, naar man kommer der igiennem er der en prægtig Alle besat med Skyggefulde Lindetræer, som Indvaanerne have fri Spadseregang udi ligesom det Hamborgske Jomfrustie. Under Vejen hører man en huul Susen som foraarsages af en skiult Vandledning der bruser ud i Gravene paa den anden Side, hvor man blot seer Hvirvlen i Vandet, af denne Fremstyrting. Desuden ere der de prægtige Sluser over Ejderen, hvor igiennem Handelsskibene passere, naar de op eller ned fra Kiel sejle giennem Kanalen. Her er en nydelig Spadseregang rundt om de inderste Vold, som paa den ene Side har de stejle grønne Brinker af Fæstningsværkerne, paa den anden, en Tornhekke, og uden derfor de dybe stadsgrave, hvor Strømmen er i idelig Bevægelse, men denne Gang er meget smal, ellers er det saae behageligt at gaee der, hvorfra der haves forskellige Udsigter og overraskende Situationer.

Rendsborg 1700

Paa et af de store Pladser i Neustadt, hvor der ere byggede saamange kiønne simple Barakker for Garnisonen, og adskillige andre publike Huse og Gaarde, saae jeg første Gang en Pferdezwingler, (siden har jeg seet sadanne flere Steder) det er en Maskine hvori Hesten indspendes naar den skal Beskoes, thi saa

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

kan den hverken slaae bag ud, eller beskadige den som skal holde Benet op for Smeden, og synes at være en saare nyttig Inretninge.

Handelen og Skibsfarten er her i god Drift især formedelst Kanalen. Det vare og mange Stabler af Tømmer, Steen og Egetræe ved Skibsbroen, foruden Tønder, Fustager og Pakker. Vrimmelen af Mennesker vidnede om Virksomhed og Forretninger paa Broen. Staden har mange Kiøbmænd og Handlende især endeel smaa Høkere som udsælge til de Militære. Skildtene paa Husene viste ogsaa at der boede mange Professionister, Fabriker, Manufakturer, Kunstnere og deslige. Mange fornemme Personer af alle Stænder have her deres Ophold, deels af Pligt, deels af Fornøjelse, hvorfor ogsaa alle muelige Behageligheder giver her til Opmuntring og Tidsfordriv. Klubber, Conserter, Læseselskaber, Baller, Billard, Keglebane, Skydebane o. s. v. Indbyggernes Antal erfarede jeg vel mundtlig, men tør ej derefter angive det som noget vist, dog paa sit Sted, vil jeg opgive samme baade for denne Stad og de øvrige i det egentlige Holsteen efter sikre Data. Uden for Porten er en Olive of Stampemølle som gjør farlig Bulder, saa ubevante Heste, da Vejen løber tæt ved, meget snart kan blive skyet og løbsket, uden om ere ingen behagelig Promenader, men paa en liden Forhøjning kan man saa temmelig overskue Stadens vidtløftige Indbegreb af Fæstningen, Pladser, Huse, Gaarde, Haver, og Vænger, saa det efter al Sandsynlighed ville falde vanskeligt at tvinge den ved Belejring til Overgivelse. Om Stadens Agerdyrkning kunde jeg ingen Underretning faae, thi min Ledsager kiendte ikke stort til Plov, Harve eller Lee, men derimod var han stærk i Politiken, i Mode Kundskab og Legenders Fortælling, hvoraf jeg ikke kunde betjene mig, saa meget fik jeg at vide betreffende Levemaaden i Rendsborg, at alting var dyrt formedelst de mange Soldater uagtet den daglige Tilførsel Land og Søeværts af alle Fornødenheder, kun Fisk var noget af det leteske, men Kornvare især Rug, vare i høje Priser. Der er ellers god Politie og skøn Orden i Staden, Reenlighed i Gaderne, ingen Støj eller Allarm, og Vægterne i Overflødighed om Natten, da raabe noget forskielligt fra de i Flensborg, dog ingen Gange som hos os ved hvert Klokkeslet. Ved Udkørselen af Staden bliver man atter examineret, men der var en Underofficer som ikke forstod mit Pas, og jeg forstod igien kun saare lidt af hans polske og tyske, dog saameget at jeg maatte passere, kunde jeg begribe af hans Udtale.

Uden for Rensborg saae jeg hele Regimenter Fodfolk og Ryttere at exercere, mange Telte, Feldtvogne, Marketentere og andet deslige som henhøre til en stor Campement. Nær ved Staden vare Alleer, Indhegninge og nogle dyrkede Jorder, siden Lyng, Hede og Sand indtil **lebestedt (Jevenstedt)**, en stor Landsby smukt og godt bygget, ved en liden Strøm der i adskillige bugter kommer fra en Søe og siden løber i Ejderen. Bøndergaarde ere her byggede paa samme Maade som oven er anført, kun nogle meget pyntede med malede Gavle, Døre og Vinduer, betrukne og panelede Stuer, den lysegrønne Farve er den herskende baade ud og indvendig, Murene ere udsirede med gule Steen satte i Flamme imellem de røde og Stakitterne hvide og grønne med sort glindsende Hængsler. Klæde dragten er saare net baade hos Mandfolk og Fruentimre, de fleste bruge ikke noget hjemmegiort Tøj især Husbonde og Madmoder selv, men alt er Kramtøj endog til daglig Brug. Piger og koner bære store Kurve af et salgs Halm paa Hovedet for at beskytte sig for Regn og Soel, de ere meget lette endskiønt over 5 Korteer i Diameter, og bindes med et Baand under Hagen saaledes dog at den hele Runddel beskytter ikke allene Hovedet med hele Kroppen for Regn. Til Stads have de desuden sadanne Kurve meget fine og pene. Træske sees kun sielden, men de som Arbejde i Marken have en Jernplade under Skosaalerne især naar de skal grave meget med Spaden, disse Spader ere gandske behændige of vel indrettede, jeg bragde et Par hjem med, men vore Siællændere sige, at det er Snavs, som de sige om saameget andet. Hos disse Holstenere paa Engene imellem dette og Elmshorn finder jeg noget raskt i deres Væsen, Velvillighed, Drivtighed, Opfindelsesevne og Lyst til at lære,

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

de have meeer kultur og Sæder end Siælænder og ikke den Stivhed, Træghed og frastødende Væsen som findes hos hine, men de beherskes næsten alle af den Fordom at deres Holsteen er det allebedste af Kongens Lande, og jo nærmere man kommer Elben jo mere vænne de sig til især i vrede at efterabe Tydskernes Ordsprog: Die dumme Dänen, men de faa som have berejst det øvrige Danmark og seet hvad Landet og Folket besidde, tale langt anderledes fornemmelig naar de ikke ere iblant deres jevnlige Kammerater.

Kroerne ere mange og deres Bygninger prægtige, men Beværtningen svarer nogle Steder slet ikke til den udvortes Pynt og de glimrende Vinduer, ej heller ere Sengene just for Kieledæger, der ansee tykke fierfyldte Dynner for en Lyksalighed, og Middel til Søvnens Frembringelse. Forbi **Brinau Barton (Brinjahe?) til Remels.** Paa denne Vej var Jordarten bedre, mindre Sand, skiønt Korn af Rug, Boghvede, Havre, hist og her smaa Skove, Enge, Alleer af Eeg, Gran, Ask, Hekker af Torn og Hasel, men kun meget lave da alle Grenene vare brækkede og indflettede i hverandre. Bøndergaardene vare ligesom forhen er beskrevet kun med den Forandring, at Straatagene her vare meget høje, og Gavlen ikke af Bræder, eller Steen, men af selve Straa, tilskaffede for at skyde Regnvandet. Her vare og fortreffelige Tørvemoser og mange Stabler stode opryggede, som smaa Huse. Nu igien begynde Jorddiger omkring Kornmarker, beplantede for det meste med Torn, sielden Piil. For disse Indhgeninger var det et Salgs Lukke, næsten som de Bommer der ere paa Landevejene, kun at disse Bomme her aabnedes til Siden. En stor Jernbolt gik igiennem Bommen ned i Ledstolpen, og en Træklods eller Steen bag ved bidrog til at lette Aabningen. Saaledes vare alle Lukkelserne fra Markerne, jeg saae ingen af vore sædvanlige Leede, disse Bomme vare sammesteder udsirede med en takket Ramme forneden og malede, de kunde rigtig nok frede for Heste og Qvæg, men ikke for Sviin og Faar, som ville finde Giennemgang neden under, men af disse saae jeg heller ingen løs.

Paa begge Sider af Vejen i nogen Afstand ligge en Hoben Mejerier, Skæferier og Herregaarde. Nogle have Hoveri af Bønderne, andre maa selv drive hele Agerdyrkningen, men omendskiøndt Bønderne enkelte Steder forrette denne Hovtjeneste, hører man ingen Misfornøjelser eller Knurre, de veed deres bestemte Arbeide, og de gjøre det uden at drives dertil, dette erfarede jeg ved Samtale med nogle som reparerede Landevejen, endog dette iagttog de paa bestemte Dage hver Uge, efter det Stykke Vej, som henhører til enhver Bonde at svare til og til kiøre Fyldning af Gruus, Lyng eller Steen, hvor samme kan haves, men er kun enkelte Steder at bekomme.

Remels, en stor Landsbye, thi ved Indkiørselen saae jeg paa et af Husene No. 83. Smukke ere Bygninger, hvoraf nogle vare teglhængte, de andre med nær Straatag. Haverne ere saare vel dyrkede, og intet Ukrud findes, men alle fornødne Madurter, Frugttræer, ja endog Blomster staae ordentlig hver på sit Sted. En Huusmand havde endeel vilde Kastanietræer, af hvis Frugter han støbte og tillavede en Masse til at udvaske Uldent Tøj og Strømper med, som deraf skal blive hvidere og smukkere end af sædvanlig Sæbe, Frugten sagde han, kan ogsaa meget fordelagtig anvendes til Garvning. Her ere Professionister, Handlende, Fabriker og megen Virksomhed, flere Gierstgivergaarde og den fornemste har et Skildt over Døren med Paaskrift: Goldene Rose. Her er et ordentligt Posthuus, smuk breed brolagt Gade, foruden mindre Stræder. En skiøn Egen, gode Kornmarker, Buskase, Enge, Promenader og prægtigt Qvæg. Formeldst indfaldende stærk Hagel maatte jeg tage ind i Kroen og bede med Hestene. Her stimlede Folk til for at see og beundre min lille Vogn, thi der i Egnen ere deres Vogne store, lette og med lang Vognstang, min derimod var sær i Træet, lavere Hiul og smal i Fadingen. De forundrede sig over Vognens og Seletøjets Dannelse, over Stryghamlerne, Bringkoblerne og Rumperemmene med videre dom ikke var Brug for dem, de troede af Kudsken var maaløs

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

fordi han ej forstod og ej kunde svare dem paa deres palttydske Spørgsmaal, jeg maatte redde begge Parterne af Forlegenhed og udtolkede for dem hvad de ønskede at vide om min Vogn, Heste og Kudsk. De ville vide hvem jeg var? Landmand sagde jeg, og da vi bleve vi meget fortrolige især da de hørde at jeg forstod noget af Agerbruget, jeg saae deres smaa og behændige Plove med lave Hiul, men de ville ikke være stærke nok for vore stenede og stive Jorder, vi havde en lang Samtale om Øvrigheden, Krigen, Gejstlighed, Herregaarde o. s. v. hvorefter jeg mærkede at Bonden har megen naturlig Forstand, Skiønsomhed, Læsning, Selvfølelse og sand Hengivenhed for deres Konge og højt elskede Kronprinds, men i Religions Sager syntes de at hænge for meget ved det Gamle, og troede at de nye Forandringer vare mindre nyttige.

Forbi nogle enlige Steder ligger **Hohenvedsted**, en stor smuk Landsbye, Kirken er meget anseelig og rummelig, men man sagde mig, at der laae 17 Byer dertil, ventelig varede dog ikke hver bestaaende af mange Gaarde. Her mødte jeg den danske agende Post til Kiøbenhavn med 5 Læs. Nu er kun lidet Hedejord, men gode, dyrkede Agre i denne Egn, Skove og Hekker, disse levende Gierder ere meget tætte og syntes at ligne en Muur, men de passes ogsaa omhyggeligen, der staaer pierne hver 12 / 16 Alen i Fravidde et højt Træ, Ask, Løn eller Esp, som giver et smukt Sun i Hekken, og Volden vogtes for Faar og Sviin at intet skal nedtrædes, thi først Qvæg kan ikke gjøre synderlig Skade. Af disse levende Gierder, som aarlig behugges efter visse Skrifter, have Indvaanerne tildeels Ildebrændsel og Gavntømmer. Piil var der ikke meget af, men Hvidtorn, Hasel og Hyld udgjorde de fleste Hekker. Steengierder fandtes ikke, ja de kunde ikke her gjøre sig noget tydelig Begreb derom, thi de mangle Steen, især saa store som udfordres til et Steengierde, de mindre, som endog maa hentes andensteds fra, anvendes til Brolægning, Fodstene under Huse og Veiene at istandsætte, eller til Afvisere paa begge Sider af Landevejen.

Endeel Herregaarde kunde sees paa Siderne af Vejen og nogle Steder gik Vejen tæt forbie, saasom **Jægerdorph**, Veisser, **Hohenaspe**, Ægendorph. Her naaede vi 96 jydsk Heste af forskellige Kulører og dejlige Skabninger, som vare bestemte til Hamborg, hver Hest havde en drejet Træepind i Munden og 1 Alen lang Træestok ved Rumpen, deres Grimer vare tildeels sirlige og pyntede, der vare 16 i hver Kobel og 2 Jyder førde denne hele Flok. jeg erfarede at nogle af disse Heste vare dyrt indkøbte af Prangeren til 80/100 Rd. Stykket, nu skulle han jo dog have nogen Fordel, og saa den lange Transport og Risiko, foruden Hestenes Fortæring paa en Vej af tredje Mile, alt dette tilsammentage maa naturligvis gjøre dem kostbare. Her er atter igien Lyndghede og en viid Udsigt over det flade Land men efter en liden halv Miil forandrer Scenen sig, og man har Buskase, Krat, Banker, Enge, skjønt Korn ved nogle enlige Gaarde, højt Græs, Huulveje, naturlige stejle Promenader, nydelige Indelukker, Alleer og en prægtig elegant Lystgaard bygt i engelsk Smag udenfor Izehoe med nye anlagt Have, Lyshuse, Buegange, Stakitporte, Perspektiver o. s. v.

Izehoe ligger ved den sejlbare Storflod, hvorefter Landet og Omegnen har sit Navn: Stormarn, jeg spurgte ved Indkiørselen om et Herberge? en bedaget Matrone svarede mig paa sit Maal: of linge Hand in de witte Rosf. Jeg gloede efter Skildtet som sædvanlig plejer at hænge over Giestgivergaardene, og tænkte at finde der en hvis Hest afbildet, men forgievs, jeg mødte en anden, som viste mig Skildtet: die weise Rose, hvor jeg var meget vel, og Folkene høflige, tjenstagtige og billige. Staden ligger ret behagelig ved den dejlige Flod og de græsrigge Egne. Over Floden er en smuk og kostbar Bro, hvorover Passagen gaaer for Rejsende til Hamborg. Staden deles i gamle og nye Stad, hvilken sidste er omgivet eller omledet ved en Arm af Storfloden, Kirken, som kaldes Laurentii, er anseelig og pyntelig med højt Spiir og meget vel vedligeholdt. Frøkenklosteret for 20 Damer er en stor Bygning af 2 anseelige og 3 mindre Fløje med en kiøn Have. Døren

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

stod aaben, og jeg kom der ind, men havde Møje at komme ud igien, thi den var tillukket, men Drikkepenge aabne de fleste Laase. Desforuden er her et Hospital og Kapel. Her ere 6 reelle Gader, brede og godt brolagte, men ikke lige, foruden nogle Stræder. Rendestenen læber midt i Gaden, Husene ere kiønne men ikke prægtige, dog ere enkelte byggede med Smag og af flere Stokværk, hvilket ogsaa gielder om den adseelige Raadstue. Mange Professionister viste Husenes Skildter, især Kobbersmede og Kiøbmænd. Ved Skibsbroen laa mange, men smaa Skibe, Tilførlsen af alle Slags mangler Staden ikke. Store Møllestene laa paa Broen og uden for Kiøbmændenes Døre. Man skulle tænke, at Staden var meget stor, da den har 2 Borgmestere og 5 Raadmænd, men efter mit Tyske er den som vor Nestved, som har slet ingen af saadanne Øvrighedspersoner. Her er en nydelig Promenade bag om Staden, hvor der ere plantede skyggefulde Tærer og nogle smaa Bække, fra den Side seer Frøkenklosteret gammelt og ærværdigt ud, men ved den anden Side er det noget hvidtet, dog har det store Indkomster og betydelige Ejendomme og Byer under Jurisdiktion. Det har desuden Part i 45 Byer, staaer i alt for 170 Plove, har sit eget Ret og Ting, saa Bygningerne kunde nok bedre vedligeholdes.

Den latinske Skole har skikkelig godt Udseende, og ligeledes der er bestemt til Christendom, Regning og Skrivning. Indvaanerne synes at have noget Goddædigt i deres Karakter, og ere meget vindskibelige hver paa sin Maade. Smukke og velskabte ere de fleste baade Mænd og Qvinder. Af Tienestepiger med Kurve paa Hovedet saae jeg mange meget kiønne. Agerdyrkning have dog nogle af Indvaanerne, og alle Husene Græsning. Køerne vare store og med Melk bespændte Yvere. Øllet er her godt og velsmagende, man sagde mig at det skiønne Vand bidrager meget dertil, som ogsaa at det afklares med Husblas og hvidt Harpix, naar det er fadet. Uden for Staden, ved en Granitstøtte er en fortræffelig Udsigt til de frugtbare Egne omkring ved Størens Bredder og til Izehoe selv, der ligger under en Afhældning og har Buskase bag ved sig.

Heiligenstedt strax ved Izehoe er en lille Landsbye, men godt bygget, ligesom forhen er anført om de holstenske Bøndergaarde, kun her er Køkkenet større, smukkere og mere pyntet, da man der sædvanlig opholde sig, spidse og drikke, morende sig om Aftenen ved den klare Ild paa Arnen af den prægtige haarde Tørv, som ikke udslaaer nogen Røg, og ellers sidde Husets Folk ved Bordet lige for Arnestedet, som i Form af en Kamin giver fornøden Varme fra sig, at de kan forrette deres Aftenarbejde. Dette Værelse indeholder baade det Nødvendige til Madlavningen, som ordentlig er indsluttet i Sideskabe, naar det ikke bruges, desforuden adskillige gode Møbler, og det blanke, glimrende Kobber omkring Kaminen. Sengestederne ere indsluttede som Alkover, og om Dagen ganske kan skiules ved Skydedøre. Her indføres baade Venner og Fremmede, og for det meste beværtet med det Fornødne, men til Natteleie anvises man er særskilt Kammer, hvor ingen Alkoveseng er og heller ingen Kakkellovn, ogsaa haves en Stadsstue med de skiønnere Møbler og med Messing beslagne grønne Kister, men den afbenyttes sieldnere. Halmtagene vare paa nogle Steder hvide, man sagde mig, at de vare overtrukne med en gruset, tynd Leervælling, og derefter kalket to Gange, som gjør Taget stærk, sikre ved Ildsvaade for Deel, at Gnisterne ikke saa hastig kan fænge, og Muus skiære ej heller saa hyppig Huller, ja Blæsten har mindre Magt at bryde Halmen løs.

Her begynder nogen Mærskjordart, derfor seer man Grøvter mellem Agrene, smaa Vindmøller til at udmale det overflødige Vand, prægtig Hvede, Byg, Radsæd, Græs og Qvæg, men det Udførligere herom skal blive anmærket siden ved min Reise igiennem Eydersted og Ditmørschen, kun dette erindres her, at det er højst paafaldende Syn for en ubevant Rejsende, at komme fra den skarpe, mavre Hedeegn, saa uventet til Mærskten, hvor der ere saa mange Kontraster af hvad man forhen saae i Sandet og Lyngen.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Wilster, en Flekke, men større end mangel Kjøbstad hos os baade i Omkreds, Handel og Haandværker, den er egentlig Handelstedet for Vilstermærsk, som er saa bekiendt af sit store Qvæg og ypperlige Agerbrug, og bestaaer af 6 Sogne, denne Flekke har og mange Borgemestere og Raadmænd, et lidet pynteligt Raadhus, skønne Gader og Huse. Kirken har intet Udmærkende, men et grønt Spiir, der ere 3 Præster, thi archidiaconus er meget brugeligt i alle smaa Stæder, som kun have en Kirke. Flekken ligger ved en liden Flod som siden falder i Stør, som kun er sejlbær for de smaa Evere (Evert) med et Sejl.

***evert**, sejskibstype udviklet i Nordtyskland og på De Frisiske Øer, oftest rigget som galease. Everten var mest almindelig i 1800-t. og forekom oftest som lastfartøj. Skroget var fladbundet med ringe dybgang, så det var muligt at sejle i de ret lavvandede kystfarvande. Everten var ofte forsynet med sidesværd for at mindske afdrift. Den havde et ret højt agterskib til beboelse, ofte med vinduer i agterspejlet.*

Evert på Stranden på Fanø

Her er stor Commerce med Qvæg og Hesteprangere ved de ugentlige Torvedage, da der desuden ere alle andre Vare tilkiøbs, og det synes, at den der handler er her meest velkommen frem for andre, der kun vil see Naturen og bruge Fornøjelse. Dejlige Haver og Lysthuse ere her, Viindruer og Abrikoser slynger sig op ved de faste Grundmuure, og Madurter have al muelig Fuldkommenhed. Et Slags nydelig Fiske spidte jeg her, som har nogen Ligning med de Jydske Hvillinger, men mindre og finere i Kiødet. Kornets Afgrøde paa Marken var gandske fortræffelig. Store River bruges her 3 Alen lange i Tandhovedet, som en Karl drager ved hielp af en bred Rem over Skuldrene, og gjøre meer Nytte i en Hast paa Kornagreene end 10 smaa simple River. Nogle have dem og indrettede til at spende en Hest for, med et elastisk Stykke Asketræe neden

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

under for at lætte Tænderne fra Stubben. Arbejdsomme, sindrige og velhavende ere de fleste Indvaanere, at leve af dem ville jeg nok, men at boe hos dem som Videnskabsmand troer jeg ikke ville være behageligt.

Igiennem og forbi nogle skønne Steder, **Kampen (Krempe), Wisch?, Grebenkoph (Grebenkop)**, som tildeels have Mærsk Grund, og hvis Bygninger, Jorder, Haver og Indretninger, vare næsten som de ovenanførte, og alle vidnede om Virksomhed og Formue, kun deres Veje vare ikke gode, da de manglede det nødvendige Gruus og Steen til Fyldning. Her seer man Taarn eller Spiir paa de fleste Landsbye Kirker, især **Neunbruchs (Neuenbrook)** Kirkespiir paa vestre haand anseeligt højt, saavelsom endeel andre længere borte.

Krempe, en liden Flekke i Mærskens ved en Strøm af samme Navn. Her var tilforn en Fæstning, men blev afbrudt, da Gluchstadt blev befæstet, som kun ligger en Miil derfra, hvorhen man kiøre paa en breed brolagt Dæmning. Byen har ligesom Vilster nogle ret kiønne Huse, men ikke saa gode Gader, om Kirken og Præsterne gielder her der samme. Agerbruget til Byen er ikke ubetydeligt, thi den staaer for 60 Plove og har fortreffeligt Korn. Den er egentlig Handelsstedet for Kremper, Mærsk, som indbefatter 8 Sogne. Paa Torvet var der stor Tilførsel af alle Levnetsmidler. Staldmesteren her i Kroen (saaledes kaldes Gaardskarlen) syntes at jeg forede mine Heste for godt, thi enhver Hest som arbejder stærkt hos den faaer Ugentlig kun omtrent 80 Pd. Høe, 2 Himpter Havre, 1 Himpte Hestebønner foruden Avner og Affejning fra Laden, men jeg svarede, at mine Heste, som maaskee giøre en Reise af et Par hundrede Mile, burde leve bedre end deres der desuden vare bevante og fandt Næring af det fede Mærskhøe, som mine slet ikke ville æde. Jeg saae intet som jeg her meere lagde Mærke til end den Maade som nogle Steder bruges at tørre Malt paa. Der er nemlig en Skuffe under Skorstensarnen, som gandske er belagt med en støbt Jern Plade, under denne er Skuffen som løber paa smaa Ruller, deri tørres hver Dag $\frac{1}{2}$ til en heel Himpte Malt (En Himte er næste 2 Skiepper.) og meer eftersom der er Varme paa Skorstenen især om Vinteren, men Øllet bliver ikke saa bruunt som ellers sædvanligt. Andre Steder hvor der ikke bruges Kaminer har jeg seet en Ramme over Kakkellovnen betrukken med aabent Lærred, hvori Maltet tørredes ved den opstigende Varme, som ogsaa meget godt lader sig giøre til sand Fordeel.

Jeg gik i Kirke, da det just var Søndag, og hørde Prædiken med Fornøjelse og Opbyggelse, en ung Pastor besteg Prædikestolen. Han havde intet tomt hverken i Tanker eller Udtryk, ingen overflødige ubequemme Talemaader, de vare vigtige uden at være tørre eller tvungne, tydelige uden matte, ædle uden opskruede, nøje og driftige uden at være forvovne, Stile flydende, Sproget mandigt, Skildringerne prægtige rørende, en Gaverne var ikke de beste, dog det oversaae enhver, som vidste at han ved en virksom Flid opofrede sig, og arbeidede for sine Tilhørere. Af disse som jeg i Selskab med et par ved Udgangen af Kirken, de taledes meget godt om ham, men misbilligede en Deel af de nyemodens Theologer, som i deres Sætninger vige saa meget fra Bibelen og blot følge Fornuften. Jeg erindrede just en Tanke af vor Kothe: Vee dem der intet meer ved anspendt Grublen vinde, end tabe Troe paa Biblen og paa Gud. Som gav videre Anledning til forskiellige andre Samtaler imellem os over disse Æmner.

Jeg lærte her en Made til at udreppe eller overstryge murede Vægge med, som skal være varig, nemlig ulædslet Kalk, sigtet Bøgeaske og fint Sand, dette røres tilsammen i raa Linolie, saa tykt, at det kan paasmøres med en stor Pensel eller Kalkekost, naar det efter nogle Dage er vel tørret, overstryges det atter, og tilsidst gives den Farve med simpel Fernis, som man ønsker, hvilket skal holde for Vinter og Sommer veirigets Forandringer uden at afskalle, saafremt ellers den indvendige Muur selv ikke af Fugtighed eller

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

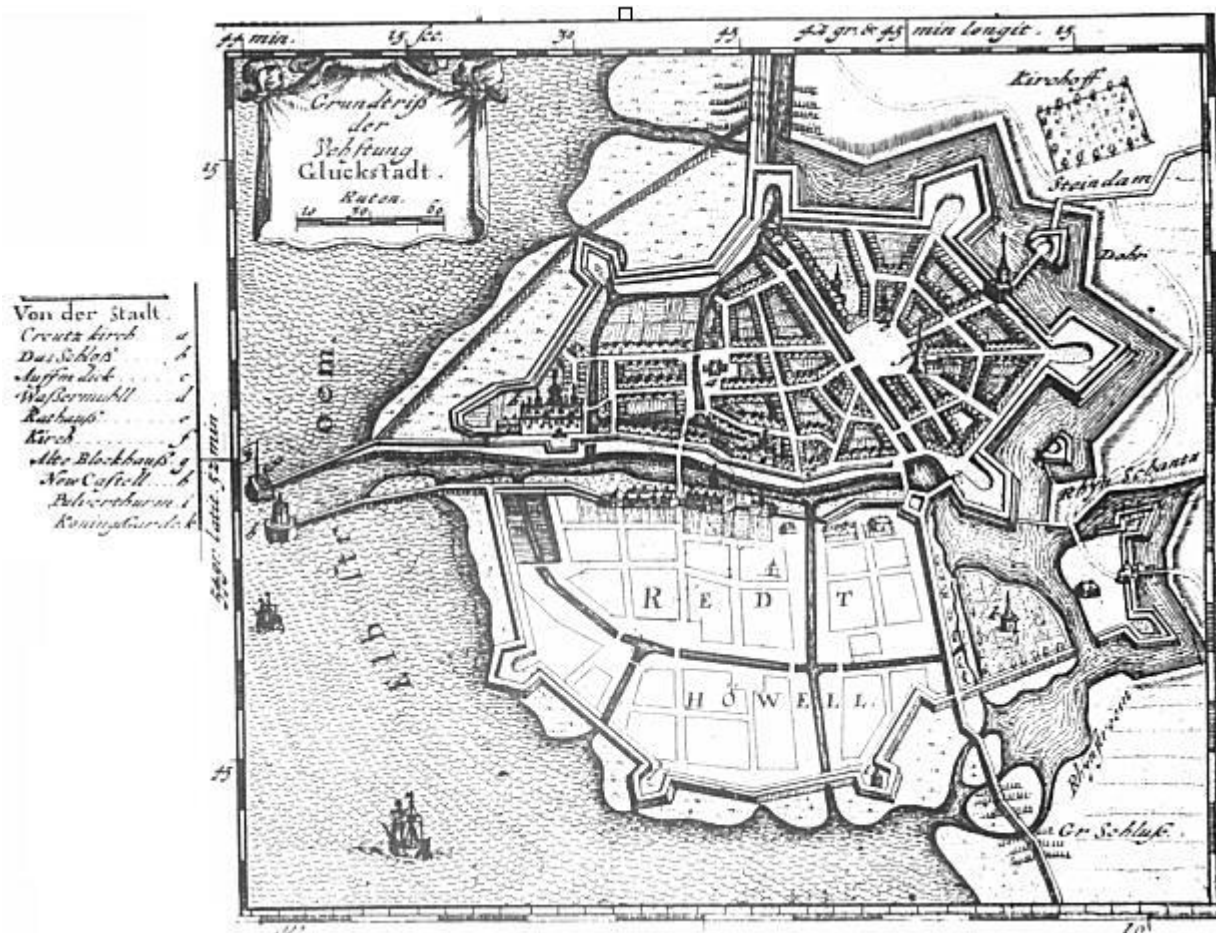
anden Aarsag kaster Skaller, Vil man tage stødt Glas og Steenkulstøv bliver det endnu fastere, da mani i Kompositionen kan udlade det fine Sand.

Da vi mødte en Vogn med 2 store Sviin, som skulle til Altona, spurgte jeg min Ledsager om de her ikke benyttede sig af Svineskind til at berede: og da han aldrig, sagde han, havde seet denne Anvendelse, men vel hørt Fortælling derom. saa underrettede jeg ham om de Prøver, som i den Henseende vare anstillede hos os, nemlig at trænge Sværet af og lade samme garve, da det især er brugeligt og smidigt til Heste Seletøj, men en anden, som spadserede med, tog Ordet og fortaalde, at paa sine Steder i Vestfalen tilberedes det bedste Saalelæder af Svineskind, hvoraf især det tykke i Ryggen er stærkt og uigennemtrængeligt for Vand og Snee. Jeg har, siden min Hiemkomst, ladet denne Prøve foretage, befundet det i Sandhed, og har i mine Støvler et par Saaler deraf, som traadse al Fugtighed. Det neste som kan siges herimod, er at Flæsket ikke kan røges, naar Sværet aftrænges, men det tager saa bedre imod Salt, og kan spises paa anden Tillavningsmaade, jeg kan derfor af Erfarenhed anbefale enhver, som slagter et stor Sviin, at afbenytte Skindet paa denne Maade, deels til Seletøj, deels til Saalelæder. Jeg saae siden garvede Oxehuder tilberedte der i Nærheden paa engelsk Maade, som vare særdeles gode. Og overalt ere Sko og Støvler af skønt Arbeide der i Egnen, thi Træsko bruges kun sielden. Et slags Ridehynder eller simple Sadler ere meget i Brug, bestaaende af en Pude, en god Alen i Firkandt, stoppet med Krølhaar og betrukket med guult Læder, som spandes paa Hesten med et Dækkengiord, meget magelige at ride i, naar man kan undvære Stigbøjler, jeg har bragt saadant et Ridehynde hiem med. Meerskums Pibehoveder beslagne med Sølv have næsten alle Bønderkarle, hvoraf nogle endog ere smukke og prægtige med elastisk silkevævet Rør. Da gifte Fruentimmer derimod bruge korte Kridpiber at smøge af naar de reiser, men lange naar de sidde i Giestebud eller hjemme i deres Magelighed, disse smøge let Karduus men Mandfolkene stærkere Hollandsk Tobak, Fyrtøj og Tønde saa jeg ikke, men stedse Ildsvamp og Staal forvarede i en lille Blikdaase. Snustobak mærkede jeg kun, at meget Faa bruge her i Egnen.

Glüchstadt, en liden Stad og Fæstning i Stormern tæt ved Elben, ligger ved en saaml Strøm kaldet Xhei, den er smuk og ordentlig bygget, thi paa Torvet kan man staae og hensee i de stejle store Gader, og da Stadens Anlæg har været paa en sid Bund, saa ere Gaderne ved Brolægningen blevne jevne og opfyldte, og dog have Indvaanerne Mangel paa godt Vand, til Madlavning maa de samle Regnvandet eller hente det i de nye Stadsgrave, hvis Smag dog har noget mudret hos sig. Fæstningsværkerne kunde jeg, i disse krigeriske Tider, kun bese udvendigen. Man sagde mig, at Staden i forrige Tider, har været belejret, men endnu aldrig erobret, og saavidt jeg efter min indskrænkede Kundskab kunde bedømme, skulle der og meget til at indtage Staden især formedelst dens fordelagtige Beliggenhed ved Elben, hvor alle fiendtlige Skibe kan beskydes, og fra Landsiden kan Staden sættes under Vand, som ogsaa for en Deel hindrer Belejringen med Tropper.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

1652

Hovedkirken er smuk, de andre ere kun smaa, neml. den Katolske, Reformerte og Jødiske, som alle her have fri Religions Øvelse. Den Latinske Skole er ikke stor, men Tugt og Arbejdshuset er en anseelig Bygning. Laterner ere nu indrettede overalt, som saalænge haver været savnede, thi efter Kl. 6 om Aftenen tøv ingen gaae paa Gaden om Vinteren uden Lygte af Frygt for at blive tiltalt af Politiet som her er meget godt. Efter Røttgers Legat bliver her Aarlig kjøbt og uddelt Tørv til de Fattige for 450 Mr. L. man har ogsaa sørget for at hemme Hundesnøden i disse dyre Tider ved den bekjendte Rumfordske Suppe for de Fattige og Tugthuslemmerne, men i Førstningen ville de slet ikke spise den og kaldte den Svineføde, siden overvinder Vanen alting, og nu ere baade og de gamle Soldater meget glade for denne Næring til Livs Ophold.

Her er en smuk Raadstue, mange Borgemestere og Raadmænd, men tillige en Oberpræsident. Her har Regieringscancelliet, Landsretten og andre Kongl. Kollegier deres Sæde., hvor Forsamlingen og Indkaldelsen skeer af de paagieldende i det Holstenske.

Her er en god liden Havn, Rhed for Skibene og velbygget Bro ved Elbsiden. Handelen skal dog ikke være af stor Betydenhed. Næringsvejende ere fornemmelig Haandværker og Høkere især for de mange Militære her i Garnisonen. Paa Skibsbroen har man en skøn Udsigt, de mange Skibe, som idelig passere Elben, hvori der ligge adskillige smaa Holme, som i Ebbens Tid kan sees, men i Flodens Tid ere usynlige til deels paa hiin Side Strømmen seer man Byer, Stæder, Spire, Agre, Mennesker og Qvæg i det Bremiske, og desuden er der paa Broen idelig Fremmede som have forskiellige Beskiæftigelser.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

Iblant de mange Steder jeg passerede, erindrer jeg kun eller rettere optegnede kun Neuendorph og Rosengarten over Krook, floden til Uettersen, en Flekke, hvor der er et stort Frøkenkloster for 16 Damer, Egnen er dejlig, Mark og have fornøjer Øjet og skulle ma opskrive alt havd man saae, maatte man holde stille hver halve fjerding Vej. I nærheden paa venstre Haand ligger Flekken **Ælmshorn**, hvor jeg har været paa en anden Rejse, den ligger ved en liden Aa, hvor de smaa Skibe kaldet Ævere løbe op med Tørv og Kul. Der er et stort smukt Hospital, dejlig Kirke, Flekken er selv meget net og ordentlig bygget, med mange Lindetræer paa Gaderne og nydelige Haver. Den er egentlig Hovedstedet i Grevskabet Ranzou, hvorom maaskee videre siden paa sit Sted.

Ved **Uetersen** gaaer man over Pinfloden, imellem dette og Elben ligge mange skønne Landsteder og frugtbare Egne der iblandt **Haseldorph**, hvis Ejere har gjort saa meget til Agerdyrkningens Fremme, især ved Hedejordens Bearbejdning og Beplantning med Træer og Væxster. I nærheden ligge Flekken Wedel, bekiendt især af sit store Qvægmarket, og betydelige Udførsel af Øl og Brændeviin ved Elben, derfor ere her saa mange der lægger Vind paa denne Næringsgreen. Af Professionister sagde man mig at der vare 5 Smede og 8 Skomagere, saa de andre maa være i Forhold derefter. Her begynder Mærskdigerne lidt oven for Hattsburg og gaae videre langs med siden ind i Ditmærskan o. s. v.

Pinneberg ved en Flod af samme Navn, er en gammelagtig Flekke, dog har den nogle nye smukkere Huse, hertil høre nogle Landsbyer. Gaderne, Kirken og Skolen have intet Udmærkende. Haver og grønne skyggefulde Træer gives her i Overflødighed. Her boer Land Drosten for det Pinnebergiske Distrikt som med 26 eedsvoche Mænd af Fogederierne, dømme i Twistligheder og siden henvises de til Apellationsretten i Glüchstadt, desuden ere endeel andre Kongl. Amts og Forstbetientere her Bosiddende, som giver Flekken Næring, og tillige Anledning til askillige Forlystelser og Selskabelighed. Her er en fortræffelig Indretning for Betlere og Landstrygere, at insmutte i Landet, nemlig ved de anordnede Vejridere, som undersøge og paagribe alle som ere Vagabundi og have intet Pas, hvorefter de henføres til Tugt eller Arbejdshuset efter omstændighederne, tilforn paagrebes de vel, men transporteredes kun over Grændserne, og snart vare de altsaa tilbage igien som Tryglere, dette er nu hemmet ved disse Vejridere, som bruge Alvorlighed imod alle mistænkelige Personer, desuden findes malet paa sorte Tavler askillige Steder paa Vjene følgende Advarsel: Allen Bettlern und mit gultige Passen nicht versehenen fremden sind der Eintritt in der Harrschafft Pinneberg bej Zuchthausstrase verboten. Og overalt maa man sige, at Betleriet i det øvrige Holsteen er kun ubetydeligt i Sammenligning med Fyen og Siælland. Sielden treffes der en Tigger, thi de gode Politielove i den Henseende overholdes og efterkommes saavidt mueligt af de vedkommende Betientere. I Pinnebergs lille Strøm drives stor Handel med Tørv, da endeel af de omliggende Bønder finder bedre Regning ved at arbeide i Mosserne end paa Marken. Man har i Sinde at lade Pinaaen opgrave dybere for at lette Sejladsen for disse Tørve Ævere, og andre større Skibe, da der endog kunde gives Udførsel af andre Ting fra Pinneberg, men baade har det sin Vanskelighed igjennem den svampige Moorgrund og Omkostninger, siger man vil beløbe sig til en 8000 Rd., dog er der givet Kongl. Ordre til at undersøge og beregne dette Forslag nøjere. Og kommer Aaens bedre Sejlads til Virkelighed, kan det maaskee og bidrage til Bøndernes bedre Jorddyrkning, som her viser sig langt tilbage for hvad det kunde være da Jordarten slet ikke er ugunstig.

Paa en Bivej fra Pinneberg til Blankenese lærte jeg at sande det gamle Ordsprog: Frygt Gud og fælg Landevejen, thi det blev Aften og regnede, jeg maatte da søge Lye i første nærmeste Kroe, men anstalterne vare maadelige, Værtinden kort for Hovedet, og Nattelejet usselt i en Sty, hvor der stod 5 - 6 saakaldede Senge eller Reder, i Selskab med Skærsliber, Plasterkræmmer, Kludesamlere o. s. v. Halvslumrende i alle

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

mine Rejseklæder fordrev jeg Natten kummerlig. Mine Heste maatte her første Gang nøjes med Høe i Mangel af Havre. Værtinden skulle om Morgen skenke Thee paa Potten for mig, men da jeg saa hendes Indtrædelse i Stuen med Thepotten, blev jeg ekkel og kunde intet nyde, thi Barnet laae ved det smudsige Bryst, omslynget af den Arm, hvori hun holdt sin dampende Tobakspibe, da det er brugeligt i disse Egne, at de fleste Bønderkoner smøge ret hyppigen, og med den anden Arm frembar hun Thepotten paa en Talerken, begge af Tin, hun satte sig paa Bænken med sit diende Barn, og slubrede nymalket Melk i sig, da Piben var slukt, og ville just reise sig, for at skiære Frokost til mig, men jeg betakkede mig, sputgte hvad jeg havde at betale, hun betænkde sig noget, stoppede sig atte en Pibe og sagde: Søfti Schilling, det er 60 Skilling jydk: Gud veed, dyrt nok, for denne tarvelige ekle Beværtning. Jeg betalede og reiste, uagtet det regnede, og var endnu tidlig Morgen, men jeg kunde følgelig ikke stor bruge Øjnene til nogen Udsigt, men Afvexlingerne af Naturens Skiønheder paa enkelte Steder, ville have været saare behagelige, naar Regnen havde ikke hindret, ligesom ogsaa Heden og Lyngen, som var det herskende paa andre Steder, ville endnu ved at betragtes nøjere i godt Veit, have været styggere.

Blanckenese, en liden Flekke ved Elben, hvis største Næring bestaaer i Fiskerie og Lootsvæsenet. Egnen er fortryllende skøn med en kostelig Udsigt, derfor gives ogsaa her i Omegnen saa mange Landhuse og smaa Palæer, tilhørende de rige Hamborger og Altona Indvaanere, derfor kan her saa mange Traktører og Gielstgivere finde Næring, fordi denne Flekke og den Omkreds besøges saa jevnlig af Naboerne, formedelst de mange herlige Natur Seværdigheder, her frembydes. Derfor oppudses og pyntes Husene saa meget i selve Byen, og man træffer her daglig Spadserende, især om Søndagen fra Hamborg til Hest, Vogns, Fods, allene for at forlyste sig, paa Kegelbanerne, i Lysthusene, i Billardstuerne og Tobaksselskaberne seer man allehaande Folk, og hører endeel løjerlige Indfald og muntre Fortællinger, men man bør vogte sig for de forskiellige Vagabundi, som gierne vil sætte Fremmede en Voxnæse paa, med de Vare de løbe omkring med at falholde, saavelsom og Markskrigere og Tusindkonstnere, der leve blot af den nysgerrige og uerfarne Ungdom, som saa let lader sig mislede ved at gribe efter Skyggen.

En prægtig banet Vej er der fra Blankense til Altona, hvor de Henfarende ere forbundne til at kiøre paa den højre, men de Tilbagereisende paa venstre Side, for at afværge al Klammerie om Kiørselen. Tæt ved løber en smuk Fodstie, hvor ingen uden Fodgiængere tør komme, thi vover nogen Ridende sig derind, maa han strax erlægge 6 Mk, hvoraf der halve tilfalder Angiveren, og der holdes særdeles nøje over denne Indretning. Iblandt andre skiønne Landsteder i Nærheden af Blanskensee besaae jeg ogsaa **Flotbek (Landhaus Flottbeck?)**, der er saa berømt for mange Seeværdigheder i Agrikulturen. Vaaningshuset er prægtigt og i engelsk Smag, jeg kunde see det udvendigen, thi der vare mange Fremmede, jeg ville altsaa ikke lade mig melde. Qvæget var ypperligt og fortrinligt godt, men havd jeg ellers saa af Agerdyrkningsredskaber, Tærse og Hakkelsemaskiner, Vandledninger, bedækte Grøvter, Plantninger, Hekker, Markfrugter, Korn o. s. v., var alt ikke noget nyt for mig, der havde seet og daglig kan see der samme paa Beckeskov, hvor jer troer, at meget findes i Maskiner og Indretninger til Agerbruget, ja selv i Marken, som overtreffer det Slotbekske. Her ere forskiellige deilige Spadseregange under Buskaserne, og de plantede Træer, og for den, som ikke har seet skiønne Promenader yilforn, og ubekiendt med det øvrige Danmark, er her rigtig nok meget for Øjet og Sandserne. Dette uttrede jeg smilende for min Ledsager, da han paastod, at Seeværdighederne pa Flotbek vare mageløse. Jeg vovede at modsige han efter min Overbevisning, men han troede mig ikke, dog maaskee, som han og sagde, jeg ville have havt Leilighed til at beundre adsillige Ting, saafremt jeg var indkommet for at besee Værelserne.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Der ere mangfoldige Landhuse og stolte Bygninger i Nærheden, saasom Slavenhof, Heussenhof, Harvstehude, Wittingsbuttel, Borstel og Wohldorph, hvor der ogsaa boe Traktører og Restauratører. Man spider der meget godt og læækert for en 30 Lz. Ved Ottensee ere især nogle Emigrete, som holde Giestgiveri, og have stor Søgning, formedelst den propre, hurtige og billige Beværtning. De have forskiønnet Stedet og Haverne med alle mulige Behageligheder af Alleer, Lysthuse, Hvilebænke, Terrasser, Basin, Græstrapper o. s. v. I en af disse Haver kon jeg i Selskab med en Forstbetient fra det Hannoverske, vi taledes meget om Plantninger og levende Gierder, han paastod at alle Torne og Hasselsorter lykkes ikke uden saa er, at man graver en Rende i Grøvtvolden og fylder samme med god Jord og sammenbrændt Giødning, passer de satte Rødder ved Lugning og vilde Skuds Afsnitning, disse Sætninger lade sig høre og villige, thi jo bedre en Ting plejes, jo sikrere kan man haabe Fremvæxt efter Ønske, men hans Paastand, at Stude til Pløjning og Markarbeide burde foretrakkes Heste som koste saa meget at føde, kunde jeg ej ganske være enig med ham udi, og fremførde mine Modgrunde: nemlig i varmt Veir og Frost, især naar Jorden tillige er glat, duer Studen ikke til Arbeide, det samme gielder og om stærk leret Jord, hvor der ere skiulte Steen under Ploven, og langsommere gaaer desuden den hele Pløjning og Færse, thi jeg ville bevise han det af Erfarenhed, en anden sag er det i sandede og lette Jorde, der tilstaaer jeg, at Studen er saare brugbar baade for Vogn og Plov, men dette indrømmede jeg ham, at ved Hielp af færre Heste som kunde gjøre det mere hurtige Arbejde, ønskede jeg at enhver Bonde altid havde et par stærke Stude, naar kun skadelige Fordomme ikke afholdte ham fra at bruge dem. Det meget andet af vor Samtale, hvor jeg antog Mine som den ukyndige Lærvillige, var en Hoben af disse Hypoteser daraussen, som kun lidet ville gavne os Danske, imidlertid var Manden kyndig og intet mindre end Pralere, derfor havde jeg megen Morskab af hans Fortællinger.

Neuenstedt (Nienstedten?), en nydelig Landsbye ved Elben, hvorfra ma seer Altona i Nærheden. Her saae jeg en Bondes Virksomhed med Møddingeblanding ude paa Marken, han havde nemlig henført nogle Læs Tang som et Aars Tid havde lagt i Dynge, oven derpaa blev paaført Parkerensning, noget frisk Hestemøg, gammelt Halm, sort Jord, og allerøverst Lyngtørv til Bedækning meget tynde skaarne, denne Mødding meende han naar den var forraadnet og sammenbrændt skulle indholde 50 Læs Møg, meget bedre og nyttigere for Jorden end det sædvanlige Kreaturers Giødske ublandet, som især paa mindre lerede Jorder forbrænder Sæden og skader engog meget de føgende Halme, forbi Ukrudet første Aar bliver herskende. Ved synet af et skiønt veldyrket Kartoffelvænge spurgde jeg den Mand som hyppede dem, hvorledes man kunde bevare dem for Frosten om Vinteren, han sagde der vare mange Maader, men den nemmeste og sikreste var at lægge hele Dyngen i Laden, saaledes at der var en Alen af Halm omkringdem paa alle Sider, dette havde han flere Gange erfaret som tilforladeligt. Her i Neuenstedt og omliggende Egne ere Mandfolkene stærke, muntre og virksomme, Fruentimrene vakkre, velvoxne og snilde, men man mærker paa deres Kultur, at de ere boende nær Hamborg, som de yttre i deres Miner, Gebærder og Taler, meget vel klædte ere de, og Luxus synes i Klædedragt, Møbler og daglige Føde at have Indpas hos dem, men med alt dette ere de prdntlige og fornøjede i deres Forfatning som Jordbrugere og Avlsmænd, da de hver Dag tage Penge ind for Korn, Smør, Melk, Kalve og Fjerkræ, som de alt kan afsætte i Nærheden, som aftest i Altona. Folkeløn er det dobbelte imod her hos os, men det er naturligt i Nærheden af store Stæder, og desuden er deres Klædedragt kostbarere end vore Bønders, men de arbejde med en Raskhed og Haandelag som maa fornøje enhver Tilskuer, selv Køernes Malkning af Pigerne gaaer saa hurtigt at faa af vore skulde kunde eftergiøre det, men Tienestefolk ere derhos korte for Hovedet og taale ingen Irettesættelse især dersom de formene den er uretfærdig, de vise da den bistre Side uf, og glemme at de have Husbonde og

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Madmoder. Huusmændene dyrkede deres lille Vænge, og beskæftige sig desuden med et eller andet Haandarbejde. Her gjorde jeg en Promenade og traf paa Vejen en ung sørgmodig Mand, som iblant andet fortaalde mig, at han havde hiemme i Flekken Wedel, hvor der nylig var afbrændt 13 Vaaninger og Beboerne havde mistet alt hvad de ejede, iblant disse uheldige var han og. Ildn var foraarsaget af Uforsigtighed og satte først i et tørt Rørtag, som brændte med saadan Heftighed, at inden en Time vare alle omliggende Huse bespændte og uden Redning, han betlede ikke, men da han viste mig Dokumenter, som bekræftede hans Udsagn, tænkte jeg paa Flekkens Navn, og rakte ham en liden Gave. Han sagde mig at for 60 Aar siden afbrændte hele Flekken, som nu synes mig begribeligt, da alle Husene der ere saa nye og smukke, men for faa Dage siden da jeg var der saae jeg ingen afbrændte Steder, maaskee der var i den Ende af Byen, hvor jeg ikke kom, da jeg opholdte mig kun saa kort.

Der er nogle som have villet nedværdige Holstenernes Vinskibelighed, ved at skrive om deres Agerdyrkning, at den er ikke, som den burde være, at de ikke have Staldforing, at de ikke bruge Giødning Vandet, ikke saae Ærter og Hvede, at der pløjes for dybt o. s. v., men man bør lee af saadanne blot theortiske oecon. Skribentere, det er saa let at laste en Ting, at gjøre Forslag hvorledes det burde være anderledes, men det prktiske ere saadanne Skriblere ukyndige om. Paa mange Steder i Holsteen var Stadforing, Hvedesæd, Grundpløjning o. s. v. en plat Umuelighed efter Klima, Jordarten, og den øvrige Indretning, dog ved en anden Lejlighed vil jeg vidtløftigere udvikle disse Sætninger.

Altona ligger tildeels paa en straad Banke ned imod Elben, og mange Gader ere derfor steile, thi hvor der før var Strandbred, staae nu de smukke Huse, hvraaf endeel endog ere udbyggede i Floden selv især Pakbode. I en Treangel ligger de 3 Steder: Altona, Hamborg, en lille Fierdingvej derfra, og skraas over for paa hiin Side Elben, **Harburg**, desuden har man her den skønneste og herligste Situation af mangfoldige Naturens og Konstens Seeværdigheder i Omegnen, saavidt Synskredsen strækker sig, at beskrive samme fuldstændigt ville være et langvarigt Arbejde.

Det er bekjendt, at Staden har sit Navn af dens alt for nær Beliggenhed ved Hamborg, da den er en farlig Rival for denne fri Rigsstad. Altona er nye Stad imod mange andre, da dens Tilstedeværelse kun kan bestemmes omtrent til 250 Aar fra den Tid nemlig, da den betydelige Ildebrand 15747 fortærede alle de gamle madelige Vaaninger, som da stode, siden har den ofter lidt Ildsaaade, men er immer skønnere fremstaaet af sin aske, og er nu en af de meget smukke Stæder, der aarlig tildrager og udvider sig, saavidt Konst og Natur formaaer.

Staden ere inddelt i 4 Qvarterer, har over 60 Gader, ja vel mere, naar man iberegner de smaa Stræder og Gange. Husenes Antal er henimod 4000, og den skal indeholde henved 25000 Mennesker, nemlig af Lytheranerne 20000, Reformerte 11000, Mennesker 400, Katolske 6000, portugisiske og tyske Jøder 3000. Der fødes omtret, det ene Aar med det andet beregnet, efter en Middeltal 628 og bortdøe 611. I andre store Stæder ere gierne de Dødes Antal større end de Fødtes, men her er det Modsatte Tilfældet, som er et sieldent Exempel, især hos en saa blandet Hob, og det beviser Egnens Fortrinlighed til at bevare Sundheden, thi Sæderne ere vil ikke fuldkomnere, og Yppigheden ikke mindre end andre Steder.

Staden er virkelig smuk, de store Gader brede og reenlige, Husene sirlige og symmetriske, alle sande Kontaster med dens Naboe: Hamborg. Torvet er middelmaadig stort, der ligger Raadstuen, en smagfuld italiensk Bygning, hvor Oberretten holdes, desforuden har den mange andre Værelser til Justitsvæsenet og hvad der angaaer Financerne, Borgerskabet, Politiet og andet deslige, saavelsom og Arrestkamre, oven paa

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

denne anseelige Bygning er et smukt Taarn, under neden ere hvælvede Kielderne, bag ved er Vagthuset, hvor der ogsaa ere Fængsler, i forskellige Indretninger.

Den Lutherske Kirke, er 55 Skrit lang og 24 bred. Det Indvendige i Prydelsen er smukt nok, og skønt Indvaanerne selv sige: es ist unvergleichlich, saa paastaaer jeg at Odense St. Knuds Kirke overtreffer dette, men denne undtagen, sa vil jeg ikke negte, at ingen sirligere Kirke indvendig findes i Hertugdømmene, saavidt jeg har seet. Udvendig er der 2 Taarne, det mindste er over Choret, og omgivet med et Gallerie, paa den store Kirkedør staaer C. 6tus og en Inskription, hvoraf jeg kun erindrer 1742.

Gymnasium er en stor Bygning med 2 Fløje og andre Sidevaaninger, hvor nogle af Lærerne ere boende. Her holdes akademiske Øvelser, Examina og Orationer m.v. Her i det ene Fløj er et Bibliotek, ikke just stort, men med et godt Valg, da enhver anvises om omvises af Bibliothekaren med megen Velvillighed. I det andet Fløj boe nogle Professorer og Studerende, og i Kielsderen er der en Oeconomus. Næst ved det store Auditotium er et Naturalie Cabinet og andre Seeværdigheder for Videnskabsdyrkere. Over Døren paa dette Gymnasii Hovedbygning og Fløje staae nogle mærkværdige Inskriptioner, som maa have sine særegne Hentydninger. Over den ene Dør staaer: In Fine Laus, over den anden: Feliciter tandem, over den tredje: Expectatione Major. Under Bibliotheket boer Pedellen. Hele Gymnasii firkantede Plads er indhegnet med en høk Muur, hvorpaa der staae 4 meget smukke alabastes Billeder forestillende hedenske Guder, denne hele Stiftelse kaldes ellers **Christianum**, er stiftet 1738 og højtidelig indviet 26de Maj 1744.

Tugthuset, en massiv, vidtløftig Bygning af flere Fløje, alt indsluttets med en Forgaard, hvori de straffældige Personer ere indesluttet, og maa arbejde daglig bestemt Tid for den tarvelige Pleje de nyde, deres Vaaninger ere egentlige i Kielderne og de øverste Stokværker. I Midten af Bygningerne ere Atbeidstuerne, Vævene, Rokke o. s. v., allernederst er Rasphuset for de grove Forbrydere. I et Sidefløj er Theatrum anatomieum og Giordemødrehuset. Udenfor er en stor Plads, i hvis Midte er opreist en høj Støtte paa en bred Sten fod, omgivet med Gitter, som skal være Halsjernet og Kagen, hvor Malefikanterne pidskes.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Altona 1860

Helliggeist Kirke og Vaisenhuset ere kun uanseelige, deromkring ligger en Hoben lave hus, som skal være Fattigesboder for 80 til 100 Lemmer af begge Kiøn, hvis Stiftelse er fordeelagtigere i Indretning, end den blotte Anseelse lover, ved at beskue det.

Herfra kommer man til Palmaille, en Alle med 4 Rader skønne Træer, der løber lige til Ottensen, og er herlig Promenade, da der paa begge Sider ligge nydelige, endskiønt ikke prægtige Vaaninger, hvis Haver og Lysthuse give en fortræffelig Udsigt over Elben, den mange kommende, gaaende og liggende Skibe, dens forskellige Smaaøer, Udsigt til det Hannoverske og Bremiske hiin Side Elben, Udsigt til de omliggende Egne i det Holstenske, lige til man kommer igiennem en Vrimmel af Spadserende til en lille næved liggende Flekke i det Pinnebergske, jeg behøver ikke at dige, hvor smuk den er, saasan ere alle Flekker, Lyststeder og Landhuse omkring ved Elben og Hamborg, man anvender alt mueligt for at pynte paa deres naturlig skønne Beliggenhed. Denne lille Flekke hører under Altonas Juridiktion. Iblandt det meget Seeværdige, som jeg har kunde fremføre, nedskriver jeg kun et Gravminde, som jeg fandt paa Kirkegaarden, hvor der staaer et højt Lindetræ, desuden et Marmor Monument, med disse Ord:

Margaretha Klopstock erwarter da wo der Tod
nicht ist, ihren Freund, Gekiebt, ihren Mann, der
sie so fehr liebt und von dem sie so fehr geliebt ward.
Aber hier aus disem Grade, wollen wir mit einander
auferstehen. Du mein Klopstock, ich und unser
Sohn, den ich dir nicht gabâhren konnte. - Vetet den an,
da auch gestorden, begraden und auferstanden ist.

Det var den bekiendte Digter Klopstocks Kone, fød 1728 og død 1768. Kun endnu om Attensen vil jeg nedskrive, nemlig, den bekiendte og berømte Meelfabrik, hvor der med megen Konst tillaves Meel af adskillige Jord og Bælgfrugte, saa som Ærter, Bønner, Lindser, Riis, Kaalrabi, gule Rødder, Petursille o. a. fl., som efter Lægernes Attester skal være brugbare og ganske uskadelige for Sundheden, kort, der gøres Meel næsten af alle Ting, som man ellers bruger i Kjøkkenet, Løg Sellerie, Peberod o. s. v. som kan bevares længe i Blikdaaser, og give samme Kraft paa Maden, som friske Rødder eller Urter. Desforuden fabrikeres andre sædvanlige Meelsorter paa dette betydelige, kostbare Værk.

Men tilbage til Altona. Ved Elbsiden ere fornøjelige Promenader. En lang Strækning langs med dee'ne Flod lige til Blanckenese ere idelige Lysthuse og Landsteder. Haverne synes at hænge ud over Vandet, Kont og Flid have gjort dem indtagende og fortryllende for Øjet, formedelst de Brinker og Strandklinter, hvorpaa de ere anlagte, hele Eggen har en romantisk, smilende Udsigt, hvor en heldig Pensel ville faae nok at beskæftige sine Ideer paa, ja mere end man skulle forestille sig, thi de mange større og mindre Grene Elben deler sig udi, i Form af en udbredt Vifte, danne ligesaa mange forskellige nydelige Inseler, hvis Grønne, Bygninger, Træer og Naturens Afvexlinger forlyste Øjet, der gives vist nok kun fa Stæder i det nordlige Europa, som kan fremvise saa mange Behageligheder som Altona, i Henseende til Naturprægtigheder, og ingen Bye i hele Europa er saa stor, som denne, med et eneste Kirketaarn, thi vel ere her mange Kirker, men udvendig fra skues kun det ene Taarn, de andre have ingen, eller kun et lavt Kuppelspiir. Skiven paa

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

Taarnet viser sig i endeel Gader, hvorfra man kan see Timerne og Tidens Gang, desuden kan Uhrskiven og Viserne i Hamborg her sees saa tydelig, at man derefter vedd havd Klokken er.

Ved Elbsiden ligger de mange Skibe og Pakhuse, men egentlig stor Havn har Altona just ikke, kun en liden til smaa Fartøjer, her findes betydelige lange Stabler af Tømmer, Brænde og Kiøbmandsvare, som kan taale Luften. Tæt ved er Børs og Bankhuset, en anseelig Bygning, hvori der ere Værelser for Direction, Kafserne, Bogholder, Skriverne og andre Betientere.

Pa et lille Torv syaaer et skiønt Vandspring, med Neptuni Billede oven paa. Over Stadsporten som vender ud imod Hamborg staar Kongens Chifre og Symbolum, indvendig Stadens Vaaben med Underskrift: Nobis bene nemini male. Det store prægtige Lottohuus er beliggende paa Pladsen, der grosen Freiheit, bestaaende af 3 Stokværk foruden Kielder og Qvistværelser, som indeholder alle Indretninger for Lotterier og dets Betientere.

Dette store Huus var først bygget og bestemt til et Magazin for Ostindiske Vare, men siden bortsolgt til nærværende Brug. Den Kongelige Myntbygning, har 2 store Vinkelfløje, hvori ere alle Indretninger til at præge og udmynte Penge, desuden boe der endeel af de dertil hørende Personer, det Indvendige er ikke vel tilladt at faae i Øjesyn uden særdeles Tilladelse, men skal have mange Værksteder til Smelteovne, Probeerstine, Mølleværker, Smedier, Stempelkammer o. s. v., fordrer adskillige Kontoirer og Skrivestuer.

Her ere 2 Reformerte Kirker, iden ene prædikes tydsk og hollandsk, i den anden fransk, de ligge jevne hos hinanden, naar man gaaer ud ad Porten til Hamborg, de have ikke noget fortrinligt Udseende og indvendigen er der slet inetet sirligt der kan behage Øjesynet, men meget reenlige og luftige. Den Katolske Kirke derimod er byggt med Smag og Pragt, forskellige Billeder har den baade ud og indvendig hvoriblant den hellige Joseph som er dens Patron, staar i Steen over Kirkedøren. Malerierne, Alteret, Billederne, Messehagelen ere seeværdige formedelst deres Skiønhed og Pragt. Den mennonistiske Kirke er liden men net og simpel, indvendig er intet af spir eller Pynt. Den forrige mennonistiske Kirke har ingen Anseelse og afbenyttes nu af Hernhuterne. Den tydske Jødesynagog ligger i Pebbergøjestrædet, er meget stor, godt bygget med endeel Udsiringer i Muren, indvendig ere mangfoldige Lysekroner og andre Prydelser, Forhænget ved det allerhelligste er overmaade kostbart og udstafferet med forskellige Broderier. Den portugisiske Jødesynagog er ikke saa stor, men kiønnere og i nyere Smag, da det kun skal være en 30 Aarsiden dens Stiftelse og Indvielse, der ere ligeledes Lysekroner, Lysearme andre Strater og et smukt Forhæng.

I alle Gader, men især i Nærheden af Synagogerne vrimler det med Jøder, hvoraf nogle have et uselt Udseende, mange iblant dem løbe og trygle især Fremmede, at de endelig skal kiøbslaae med dem, saaledes fortaalde mig en af mine Venner, at han blev forfulgt af en pialtet Jødedreng et Par Gader med et Stykke Baand paa nogle Alen som han endeligen ville sælge, og tilsidst nedsatte endog Prisen for det hele til 6 Styver. Nej, sagde den Fremmede, jeg behøver det ikke, men da han saa Brengens pialtede Klæder, tog han i Lommen og ville give ham som for en anden Bettler en Styver: Nein, sagde Drengen, das thue ich nicht, mein Vande viil ich verkaufen, aber Allmose neh me ich Keineswegen! Det var Højmodighed i revne Klæder.

Jøderne drive ellers her en betydelig Handel, og nogle af dem ere særdeles rige og formuende, komme i alle Selskaber, vise megen Luxus i Bygning, Klædedragt og Bohave, men naturligvis iblant saa stor en

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Mængde, maa der være nogle Fattige, dog efter Klæderne kan og bør man ej bedømme en Jødes oecon. Forfatning.

Formedelst den store Skibsfart, seer man daglig mange Fremmedes af forskiellig Nationer, dette bidrager ogsaa til Dyrheden paa Levnetsmidlerne, ihvorvel det er stærk Tilførsel af alle Salgs baade til Lands og Vands. Men i Herbergerhusene og paa Spiseqvarterer kan jeg ikke side at det er kostbart, i Forhold til Siælland, hvor man dog ikke kan beværtes saa tidlig men adskillige Frugter, eller faa godt med nogle Retter for samme Penge som i Altona.

Ved en Promenade paa Landsiden unden om Altona viste min Ledsager mig det bekiendte Hamborger Berg, hvor der staae nogle usle Vaaninger og pialtede Huse, beboede af det gemeneste Slags af Pøbel og berygtede Folk af begge Kiøn, det tiende de saa kaldede Seelenverkoopere til Lokkefugle for unde og uerfarne Mennesker, ved Drik, Spil og anden Udaad at berøve dem Formue, Helbred og undertiden Friheden selv for bestandig. Jeg vil ikke nedskrive de gyselige Fortællinger af min Ledsager i den Henseende, hvorledes saaadanne Umennesker kan lægge i Snarer for den skyldfri Ungdom til de skammeligeste Udsvævelser, og forunderligt nok, at Fri Rigestaden, paa hvis Grund dette Djævlebiery er beliggende, ikke kan eller vil sætte Skranker ffor saadanne Skammeligheder. Uden for Staden ligge ellers mangfoldige Trakterhuse og Lyststeder, hvorhen endeel Hamborgerne i Flokke tal søge for at more sig paa adskillige Maader.

Min Ledsager, der var en kyndig Mand, fortaalde mig adskilligt om Altona, om dens Justitsvæsen, Kirkeforfatninger ibalnt de forskiellige Religionssekter, om Stadens Ødelæggelse og Opbrændelse 1712 under den svanske Krig ved Steenbuck, om det gode Politie, Handel, Manufaktur o. s. v., som jeg ved siden førde i Pennen, men ej vil her nedskrive, formedelst dets Vidløftighed, og maaskee liden Interesse for endeel Læsere, saaledes fortaalde han mig ogsaa adskilligt om de Personer vi mødte, hvoraf han kiendte mangfoldige, og nogle Biografer kunde være Bidrag til Menneskekundskab, dog maaskee herom udførligere en anden Gang. Da vi gik ind i Byen saa vi den Kiøbenhavnske agende Post, med endeel Vogne kiøre op til det skiønne, store Posthuus. Kort forhen havde jeg seer den kommende og ridende danske Post. Paa deDage seer man gierne Folk staaende paa Gaderne, Torvene eller i Vinduerne at læse Aviser og Breve, thi Postens Komme har en stor Indflydelse især paa saa anseelig en Handelsstad. Udenrigs fra kan han ventes mestendeel paa bestemte Tid, men den indenrigske Postes Ankomst beroer for endeel paa Vinden, formedelst Transporten over begge Belterne.

Endnu er par Ord om det Altonaiske Museum, som har næsten 200 Medlemmer, og nyelig er stiftet, hvis Hensigt er baade til Nytte og Morskab, dertil haves et eget stort Huus, hvor der ere forskiellige Værelser til Lecture, Bibliothek, Billard, Coversation, Concert, Spisning, Bal o. s. v. I derved er en smuk Have og Keglebane, hvor de nødvendige Beværtninger og Opvartninger gives i det Grønne. Selskabslovebe der ere mange, overholdes nøjagtigen: f Ex. intet forbudet Hasardspil tillades, Sædelighed iagttages, Landets Love hædres og ingen maa foreslaaes til Medlem, som er bekiendt for nogen umoralsk Handling o. s. v. Pastor Funk, dette Museums Direktør har holdt en fortræffelig Tale ved dets Indvielse, som jeg ikke her kan skrive formedelst dens Vidtløftighed, men kan faaes trykt, og fortienet af læses mere end engang.

Altona tiltager ellers aarlig i Folkemængde og nye Huses Bygning, samt Fabrikers Anlæg, den nordre Deel af staden er i de sidste Aaringer udviddet med 3 nye Gader, hvoraf Crostians Gade er meget skiøn.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Allerunderdanigst enfoldig og kort Forklaring over denne Min Hamborger Grundtegnning. Ao=1695 d. 25 Maj behagede det Hans Kongelige Majestæt til det almindelige Beste at udsende mig for de Iydske og Hol=stejnske Westre Lands Strand-Kyster, med deris Bugter rigtig at opmaale, med Compas afpejle, og saaledis beteg=ne, som de sig in Natura befinde. Hvorefter jeg med mine Folk og Miile=Vogn fra Aarhuus igiennem Stæderne til Skagens yderste Odde, og derfra langs den Westre strandkant i Iylland og Holstejn haver foretaget opmaalning og alt hvad jeg merkværdigt har forefundet, lige indtil Hamborg og Altona rigtig optegnet. Hambor=ger Elven befoer jeg i følge med den da berömte Loedz = Capitain Hans Drejer af Altona, og observerede paa alle Stæder det frönöde. Min Andkomst til Altone var d 1 Sept.; og Dagen derefter begav jeg mig til foeds ind i Hamborg, hvor jeg strax inden for Wolden dog uformærkt opmaalte Stadens Runddeel, saaledes om det her findis med rödt betegnet. Stadens Grundridtz i sig selv, har jeg siden i andre trykte Kort forefundet, og min Tegning derefter indrettet og forbedret, ligesom og herpaa findis Altona Býes rette Situation, Maal, Læng=de og Bredde, samt en Forestilling af de Grevenhofske Lande, uden for Hamborger Bom, som Hamborgerne med Fliid i deres Korter udelader.

I nederste venstre hjørne findes index over bygninger m.m. Se original [klik her](#)

Hamborg naaede jeg betids nok inden Portene lukkes, thi efter den bestemte Tid aabnes de for ingen, om det endog var en Fyrste eller Prinds, derfor sagde Lord Nelson, da han kom for silde, og maatte tage Herberge uden for. Gid Hamborgerne altid maa lukke saa vel for Fienderne, som de lukke for Venner. Uden for, synes Staden dog at være Noget ved Betragtning af de høje Volde, mange gothiske Spire, Stadsgraver, Vindebroer, Palisader og hvælvede, stærke Porte, men naar man kommer ind, føler man strax, at Kiøbenhavn overtræffer den i mange Henseender, thi her ere trange stygge Gader, smagløse Huse og meget Snavs paa ikke faa Steder. Endeel af de publike Bygninger behøve højlig Reparation, Nedrivelse eller ganske Bortflyttelse, og Stank herefter især omkring de mange Kanaler, hvorover nogle brystfældige Broer ere bygte. Mange Stokværk ere optaarnede paa de gamle skimlede Huse, eller rettere, de øverste staae gierne en Alen uden over de, som ere nedenfor og afstivede med Knæer, hvor Bygningerne ere Bindingsværk. De smale Straæder, som her kaldes Twiten, ere rædsomme at vandre igiennem, selve om Dagen. Man kan umuelig forestille sig den Tummel og Støj der er i større Gader, og i Tivitterne maa man frygte for at blive overkiørt, da der neppe er Rum at en Vogn kan fremkomme og mørk tillige, især hvor 617 Stokværk af Husene hindre Solen at nedstraale. Øret døves bestandig af Udraabere og Selgekiællinger, saavelsom Klammerie, Vognenes og Karrernes Raslen. Øjet finder ingen anden tilfredsstille, end at see paa merkantilske Gienstande: Boutiker, Skibe, Kraner, Kiøbmænd, Matroser og kort, alt hvad der staaer i Forbindelse med Kiøb og Salg. Næsen maatte ønske at det var i Moden at bruge Luftblærer, ved hvis Hielp man kunde drage Aanden, thi sund, frisk Luft søger man forgjæves i de fleste Gader, som desuden ere smudsige og maadelig brolagte. Men Nememe have ikke nødig at beklage deres slette Skiebne paa Hamborgs Gader for Øjne, Næse og Øren, thi de ere ligesaa beklagelsesværdige efter det ovenanførte, et Par trætte Been kan hvile, imedens deres Futteraler renses fra Snavset og afpudses, men de andre maa endogsaa lide og føle noget Afsavn i Værelserne, i Hviletimerne selv. Alt hvad der er Kiøbmand Skipper, Mægler eller deslige, er i stor hæder og Agtelse her, om han endogsaa er fremmed, og disse finde ogsaa megen Beredvillighed hos Indvaanerne, som alle gierne vil handle for det meste, men andre, som ikke have til denne Næringsgreen, maa tage en Portion Koldsindighed og Taalmod med sig, for at nyde den hamborgske Atmosphære.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

Imidlertid ere der dog nogle Behageligheder nogle Seeværdigheder i Hamborg, og synes de andre Skandser sig for en Deel brøsthøldne og slet beværtede, saa har Smagen her alt hvad den kan ønske sig, at de bedste lækkreste Spiser og Drikke og Grønt især meget tidlig paa Aaret, alting er saa udsøgt godt, og fortræffeligt i Smag, som nogenlunde mueligt, naar man vil betale derefter, og overdreven dyrt er det slet ikke, især Oxekjød, Fisk og Vine ere meget billige i Forhold til Kiøbenhavn. I Korthed vil jeg her nedskrive hvad jeg veed om Hamborg af egen Erfaring, efter andres Fortællinger, efter autentiske Dokumenter, som er See og Videværdigt, der dog alt kun bliver Fragmenter, thi fuldstændigt ville fordre mange Blade.

Fæstningsværkerne omkring Hamborg ere stærke og vidtløftige, og tiene baade til Stadens Forsvar som og til Promenader, da der ere dobbelte Rader af skønne skyggefulde Træer. Ved Solens Ned og Opgang lukkes og aabnes Stadens Porte nøjagtigen. 22 Bastioner omgive Staden foruden adskillige Udenværker. Der ere 4 Porte til Landsiden, og 2 til Søesiden som kaldes Sperbomme. Fra Elben er mange Kanaler indledede som løbe igiennem forskiellige Gader, og befordre Søhandelen mangfoldig, derved foraarsages adskillige Inseler midt i Staden, alle tæt bebygte, som forenes med større og mindre Broer, hvis Antal beløber sig til 85, og koste meget at vedligeholde især de Broer hvorover der er idelig Kiørsel med de svære Lastvogne og Karrer.

Ebbe og Flod er her regelmæssig i stille Vejr hvar 6te Time, men ved Storm og Paalandsvind ophæve Kanalerne sig meget over de sædvanlige Grændser, da de Indbyggere som have Kieldere paa de side Steder lide mange Ubehageligheder. Naar Vandet er ude af Kanalerne ved Elben, kan man undertiden gaae paa det hvide Sand, hvor der ellers ved Flod er 14 20 Fod højt Vand, Husene staae ganske tæt ved Kanalerne, saa Vandet spiller paa Murene, og bortfører alle Ureenligheder, og er desuden til stor Nytte ved Ildsvaade som og megen Lettelse for de store Fabriker der bruge meget Vand og har det i Nærheden uden doe Dørene.

Hamborg har 2 store Skibshavne, Oder og Nieder baun, hvor der ere Oplags og Pakhuse, Krane, Verfter og andre til Skibsfarten henhørende mangehaande Nødvendigheder. Utallige ere de Fartøjer som der ligge fra alle Nationer og synes af Skibsmaster er det samme som en uoverseelig Skovstrækning. Norden for Staden er et andet Vand eller Havn kaldet Alsteren, men det er mere til Fornøjelse end til Nytte, det er egentlig en stor fersk Søe, der er indtaget og indsluttet af Fæstningsværkerne, hvorpaa der er dog nogen Tilførsel med smaa Evere af Frugt, Melk, Smør, Kalk og Brænde, men ordentlige Skibe kan ikke sejle der, ved Bredden er Jungfernsteig. Man regner Hamborgs Folkemængde for noget over hundrede tusinde Siele, dog nøjagtig lader det sig just ikke bestemme, af adskillige Aarsager. Deriblant ere nogle faa Konstenere og Lærde, mangfoldige Haandværkere og Fabrikantere, men de allerfleste Handlende, og havd dermed staaer i Forbindelse. Her ere 4 Borgemestere,, 4 Syndici, og 24 Raadsherrer, foruden Notarius, Archivarius og Secretairerne. Her ere Kirkecollegia som afgire de geistlige Sager. Ober og Underretten som forvalte Justitsvæsenet, samt adskillige andre Collegier, hver til sin Bestemmelse for at bestyre det hele Statslegeme.

Domkirken er en stor masiv gammel Bygning, som skal være henved 600 Aar i sin Alder er kun slet vedligeholdt. Paa Taarnet er intet Uhr, men dog Klokker. Indvendig er den slet ikke kiøn, der er fri Giennemgang idelig, da en Boglade og andre Boutiker findes i Sidebygningerne. Og 8 Dage før Juul er der et stort Marked som holdes i ved og omkring denne Kirke. Nu faae jeg i Vaabenhuset og nogle tilgrændsende Kapeller en Hoben Møbler og Snedkerarbejde til Salg.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Petri Kirke er og temmelig stor med bedre vedligehold, har Taarn, Gangværk og smuk Uhrskive. Indvendig ere endeel antike Epitasia men ellers intet Sirligt. Gangværker spiller er Vers hver Time, men flere Vers ved Brudevielser og Ligbegiængelser, nær ved lyder det ikke saa kiønt, som længere borte.

Nicolaj Kirke har en ganske god Anseelse, dog ingen Symmetrie, Spiret er giennemsigtigt, og hviler paa 8 forgyldte Kugler. Det er ogsaa et Gangværk, som spiller Morgen og Aften. Indvendig er kun faa Billeder, men rene Vægge frie fra Spindelvæve.

Catrine Kirke synes for nylig at være oppudset og pyntet baade ud og indvendig. Taarnet er giennemsigtigt med en forgyldt Krone paa. Orglet skal i Henseende til Stemme være særdeles frotræffeligt.

Jacobi Kirke har et arværdigt Udseende, men ikke fordelagtig, Taarnet er ottekantet med en Kuppel og lidet Spiir. Indvendig hersker Alderdommens Skygge i mange Malerier og Billedhuggerarbejde, konstig giort efter de Tiders Smag.

Michalis store Kirke i Neustadt, ligger paa en Banke og er selv desuden højm den er meget smuk og af prægtig Anseelse bygt for en Snæs Aar siden med Konst og megen Smag, hvilken Længde, Massa Højde! hvilket Værk i det hele, hvilken Flid i de mindste Forsiringer! de mange Piller, Buer, Pyramider, det er allerede en trættende Møje at see det, hvilket Monument for den menneskelige Styrle og Opfindelse, da der er Driftighed i Tanken, Kundskab i Panden, Konst i Udførelsen. Det aabne giennemsigtige Spiirtaarn besteg jeg op af mangfoldige Trappetrin, man sagde mig der var over 500 Trin, igiennem de smale Piller øverst oppe kunde jeg overskue hele Stadens Storhed og Menneskevrimmel, det var ganske stille Vejr og dog susede Vinden deroppe næsten utaalelig, men det var et højtideligt mageløst Syn, at henskue over Hamborg, Elben til Hannoverske Lande, Bremen og langt op i det Holstenske, der er en af mine sande Fornøjelser en viid skøn Udsigt, og her nød jeg den i sin hele Fylde, maaske aldrig mere!! Det indvendige i Kirken, Alter, Prædikestoel, Pulpiturer, Malerier o. s. v. ere meget prægtige og seeværdige.

Der er desuden nogle flere smaa Kirker, St. hans, Magdalene, Helliggeist, Michalis lille, St Gertruds o. a, dl. om hvilke jeg blot kan anmelde, at jeg passerede dem forbi, og besaa dem kun med et flygtigt Øje, og i Forstæderne gives desuden nogle smaa Kirker og Kapeller, som jeg ikke saae. Katoliker, Reformerte og Mennonisterne have ogsaa smaa Kirker til deres Religionsøvelser.

Vaisenhuset, denne nye Bygning er en af de smukkeste og anseeligste i Staden, og Indretningen i det Hele skal være saa fuldkommen god som nogenlunde muelig, der skal være over Tusinde Børn, som meget fortræffelig opdrages i alle nødvendige Kundskaber, for i sin Tid at blive nyttige Borgere, den ligger i Admiralitets Gaden, paa en stor Plads, og Hovedbygningen har saa megen Pragt og Elegants, at man skulle antage den for et Palæ. Paa Midten er anbragt et sirligt Spiir med forgyldte Prydelser. Det gamle og forrige Vaisenhuus er nu indrettet til et Arbeidshuus for Gamle og Fattige. Tugthuset er en lang stor Bygning, ved Binnen Alster, og skal indeholde henved 800 Lemmer.

Her ere mangfoldige Hospitaler og Stiftelser for Fattige, Krøblinge, syge Qvæstede, Hittebørn og vanvittige Mennesker, hvor Indretningerne enhver efter sin Bestemmelse ere fortræffelige og roesværdige efter de Fortællinger, som jeg derom erfarede: da de hver for sig udbrede almeennyttig Sikkerhed og ypperlig Pleje.

Raadhuset, en ærværdig Bygning med Statuer og Heltebilleder omgivet, hvis Værelser ere store, mange hvælvede men det nye Raadhuus er beliggende tæt ved, hvis Bygninger ere i bedre Smag og Arkitektur,

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

bestaaende af 4 Stokværk, og indeholder ligeledes forskellige Værelser. Uden paa Muren staaer en Snes store Steenbilleder af Keiser, Konger o. s. v. I samme Forbindelse, dog i egne Bygninger, ligger Banken og Underretten med overflødige Kammere og Giemmer, hver til sit Brug.

Børsen, en stor vidtløftig Bygning, hvis ene Ende vender ud mod en Kanal, og Vandet gaaer neden under. De store Børssahl hviler paa 16 Piller, hvor man seer en utrolig Mængde af Kjøbmænd, Skippere, Mæglere og andre Handlende. Huset har e smaa Taarne og et Uhr.

I nærhede af Raadhuset seer man en meget store Kran som bruges til at ophæve tunge Tønder og Pakker af Skibene, som uden denne Krans Hielp vare umuelige at opløfte. Gymnasium er en Stiftelse, hvor unde Mennesker forberedes til Universitetet og lære der alt hvad som udfordres til denne Bestemmelse. Johanneum er en offentlig stor latin Skole, der bestaaer af 10 Klasser, desforuden ere der flere lærde Skoler, foruden andre, hvor der læres Christendom, Regning og Skrivning.

Endeel andre offentlige Bygninger vil jeg blot benævne, for ej at være vidtløftig med deres Beskrivelse, saasom, Bauhoff der Aalkhoff, da Kornhays, das commercium o. s. v. Staden har 5 Vandmøller, 5 Vindmøller og 3 Hestemøller, 2 konstige Vandspring ved Jungfernsteig, adskillige Vandleddninger til at forsyne Gaderne og Gaardene med Kildevand. Raadstue Viinkielderen, som siges at have været til siden 1326, har et betydeligt stort Oplag af Vine, hvoriblandt skal være Rhinskvine, som have en Alder af 136 Aar.

Das Baumhaus, er et meget stort, højt, anseeligt Huus ved Elbsiden, hvor der er Beværtning for alle med Spise og Drikke, især finder man der adskillige Sorter fremmed Øl, jeg smagde et par forskellige Glas af det bedste, men jeg troer, at det danske tolv Dalers Øl bør bære Prisen. Man har her megen Selskab og Lejlighed til at tale med allehaande Folk. Ovenpaa er der en Sal, hvor 200 Mennesker kan spise, der staaer den græselige Kæmpe Cajetanus udhuggen i Træ. Allerøverst er Altanen, hvor der er en herlig Udsigt over Elben, Øerne, Skibene og Staden selv. Allernederst i Forstuen seer man en udstoppet Grønlænder med sin Baad, nogle Krokodiller, Sædyr o. s. v. I Nærheden er den hamborgiske Orlogsflaade stationeret, et Skib nemlig paa 12 Kanoner. Fortifications Huset ligger ved Elben, derfra er smuk Situation, og ved Volden ere Telte, Hvilebænke, Alleer og behagelige Promenader. Tøjhusene indeholde alt hvad der er fornødent til Skibes Bygning og Takkelase o. s. v., Kanonder, Mørdere, Haubitser, Telte, Krigsarlivet, Harniske, Flinter, Sabler, ustoppede Heste, Faber, Standdarter o. s. v. Det Borgerlige Excercerhuus, hvor Undervisning gives i Vaabenøvelser, der giemmes ogsaa Borgernes Geværer, hver henhørende til sit Sogn i Staden. Mynthuset, Assistenshuset, Tiæremagasinet, Tranfabriken o. dl., kan jeg ikke sige videre om, end at jeg blot saae dem, med det forundrede mig, da man ved neuen Brücke viste mig der Pulverthurm, og det midt inde i Staden, en gammel, uanseelig, ottekantet Bygning, dog formindskedes min beundring, da jeg hørde at det var blot Navnet, og at intet Krud nu meer opbevares i Taarnet, som nu derimod kun bruges til et Pakhus.

Stadens offentlige Bibliothek skal indeholde en Samling af hundrede Tusinde Bøger, mangfoldige Manuskripter, rare og sieldne Udgaver af græske og latinske Autorer, men af nyere Skrifter ere der ikke nogle af Betydenhed, eftersom man sagde mig, det staaer aabent for enhver, Onsdag og Løverdag Eftermiddag, da Bibliothekarerne ere tilstæde, Professorerne Wolff og Gøze have især i de senere Tider skienket mange Bøger dertil. Andre Bibliotheker ere i Commercehuset bestaaende af 4000 Bind, til deels hvad der især angaaer Handelsvidenskab, Technologie, Politik og Statistik. I Catrine og Jacobi Kirke ere ogsaa store Bogsamlinger, foruden adskillige meget skønne private Bibliotheker hos de Herrer Møller, Bolten, Cropy, Ebeling o. a. dl. Senator Kirchhoff skal have en kostbar Samling af engelske mathem.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

asronom optiske og elektriske Maskiner og Instrumenter, Malerier, Natural og Mynkabinetter skal og gives meget fuldkomne hos nogle private formuende Samlere.

Jeg logerede im goldnen Ochsen auf dem alten Steinweg, og var meget ved der tilfreds med Beværtning, Værelse og Betalingen, jeg spiste baade der og i en anden Giestgivergaard med en Ven. Ved disse offentlige Spiseborde, samles forskiellige Slags Mennesker, og man hører 3 4 Slags Sprog undertiden, man hører baade politiske Kandestøberie og oftere grundige og sande Bedømmelser over vigtige Gienstande, som man ej ellers saa let fik at vide. Man kan spise godt for et par Mark, og naar den gode Rhinviin noget tilbagedriver den danske Undseelighed, sa kan man faae Tungen paa Gang, og tale sandt og sundt, stærk og godt, som jeg erfarede paa et Par af mine Landsmænd. Der er ellers mange anseelige store Giestgiverhuse i Hamborg saasom: Kaiserhoff, Stadt London, Schwarze Adler, Copenhagen, König von England, Wide Mann, Schwarze Elefant, Brandenburg, Weise Schwan, Elben Henne o. a. fl., foruden mindre Herberger og Kaffehuse.

Postamtet er meget betydelig, da herfra expederes Postbreve til alle sydlige, nordlige, vestlige og østlige Stæder, iblannt de fornemste nævner jeg kun Posten til Holland, Bremen, Luneborg, Lübek, Pommeren, Hanover, Nordamricanske Postexpedition, den ridende Kejserslige Post, den Kongl. danske ridende og agende, den Kgl. preusiske, den chur. hanov. Brunsvigste, Melchelburg Severinske, Kongl. Svenske, Nürnbergske Post, foruden adskillige mindre Poster, som alle herfra expederes, saa man deraf kan gætte sig til Mængden af Betienterne ved Ober Postamtet.

Hamborgs patriotische Gesellschaft bestaaer af over 400 Melemmer, dets Hensigt er næsten som vort Landhuusholdningsselskab, men haver dog en videre udstrakt Virkningskreds til Handlingen, nyttige Konster, Haandværker, Naviagtion, Cameral Videnskab.

Forsørgelsesanstalten, en slag Livrente for Enker, Faderløse, Uformuende o. s. v., omtrent som vore Enkekasser, Tontiner, og andre lignende Stiftelser. Denne Anstalt her skal udbrede almeennyttig Gavn for mange Mennesker. Creditkassen har samme Bestemmelse, skjønt en anden Indretning som den Kiøbenhavnske for Huusejere. Tegneskoler, Navigationsskoler og Haandværks skolerne roses meget for den Nytte og Kundskab de udbrede. Ligeledes er her et Selskab for druknedes Redning, et andet for Land og Havevæsenets Kultur og Fremkomst, som har en stor Samling af Bøger og Modeller. Desforuden er der et eget Akademi for Handelen, hvor der dannes unge Mennesker af alle Nationer til deres Bestemmelse.

Die Harmonie er en stor Club af henved 400 Personer, som have foreenet sig til en selskabelig anstændig Fornøjelse af Spil, Musik, Samtale, Avislæsning, Spisning, Drikke og allehaande Forfriskninger baade i Værelserne og i den derved liggende Have, kort, alt hvad man i flere smaa Klubber sædvanlig forefinder, er her i Mangfoldighed forenet i et eget Stort, hvor Fremmede Rejsende og ved en af Lemmerne kan præsenteres og indlades, dog kun paa en Maanedes Tid i det længste. Men her ere mange mindre Selskaber i Staden af denne Art. skjønt ikke saa brillante. Comediehuset ligger paa Gaasetorvet, ikke stort eller af fordelagtigt Udseende, men Indretningen skal være skøn, jeg kan ikke bedømme samme, thi om Sommeren spilles her ikke. Et Concerthus ligger ved Dammthor, men jeg saa det kun udvendigen, hat intet stort eller sirligt.

Jundfernsteig ligger ved Alsteren, en lang Promenade omtrent 400 Skridt under skyggefulde Lindetræer, dog vare de nu noget afstudsede for at skyde nye Sidegrene, man har Vandet paa den ene Side, hvor

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

mange smaa Baade og Lystjagter findes ved Strandbredden, og Byen paa den anden. En nye Allee anlægges jevne den anden af samme Længde imellem Byens Gode og den ældere Jungfernstieg. Der staaer Pæle med Lygter ved Enderne og trykte Advarsler opslagne at ingen maa gaae i denne Allee som har svære Pakker eller andre Dragter at bære. Her treffer man en stor Mangfoldighed af Spadserende ligesom i Kavaleergangen i Rosenborg Have, men denne smale, forte Jungfernstieg er ikke at sætte dermed i Ligning, dog Hamborgerne have intet Bedre og Skiønnere. Ved Strandbredden som Alsteren danner ligger Badeskibet, en skøn prægtig Indretning med megen Arkitektur og Bequemmeligheder for den som ønske at forfriske sig ved Badning. Desforuden ligger her 2 store Arker, eller Skibe med Vinduer paa begge Sider, hvor man nyder al muelig prægtig Beværtning under Vokal og Instrumental Musik, og kan imidlertid gjøre en Lystsejlad med Arken til omliggende Steder i Alsteren, som man især benytter sig af, naar Vejret ikke just tillader at spadserer i Jungfernstieg, som man i mindre Venneselskab kan sejle paa for en ubetydelig Betaling under Trompeters Klang, og den mange Aarres taktmæssige Plasken i Vandet, saa man især i godt Vejr seer Alsteren bedækket med mange saadanne Lystgondoler, og er det Storm eller Regnvejr finder man en stor Mængde af Spadserende i Omgangene ved Børsen, som er belagt med Brædder, hvor der uden for den sædvanlige Børstid endog findes adskillige Folk, som ikke kan taale Luften i Jungfernstieg eller ved Alsteren. Om Eftermiddagen er det ellers tilladt en Times Tid samtlige Stadens Skolebørn at lege der i Omgangene paa Børsen, for at røre Lemmerne, og da seer man en Forsamling med deres Oppassere, som man neppe skulle troe, i Henseende til den store Mængde.

Ellers er der mange ret kiønne Promenader paa Volden rundt omkring Staden, under de gamle skyggefulde Iperntræer, da man fra hver Baastion seer nye og andre Gienstande i Synskredsen, saasom Lyststeder, Haver, Flekker, Landsbyer, Kirketaarne, Skibe, Elbørne og den store, utrolige Vrimmel af Mennesker. Paa en Hvilebænk ved en af disse Bastioner kom jeg i Tale med en smuk, høflig Mand, han spurgte, efter nogle Komplimenter, hvem jeg var? Atter her foregav jeg at reise som Botanikus, men jeg havde nær kommet i Forlegenhed med denne Angivelse, thi uheldigviis var min Sidemand just en sand Dyrker af denne Videnskab, og indlod sig med mig i adskillige Forespørgseler over dette Æmne, som jeg nok mærkede, gik langt over mine Kundskaber. I denne knibe erklærede jeg, at jeg kun samlede Urter og Væxter, der angik den egentlige Agrikultur, og da jeg erfarede, at han ej var stærk i denne ene Green, saa lod jeg og al min Smule Kundskab gienspile paa hans store Belæsenhed, og tilfældigviis erindrede alt hvad jeg vidste, f. Ex. om Bygget efter Wiborgs Priisskrift, som erhvervede mig en slags Højagtelse hos ham, især da jeg tillige viste ham nogle nylig plukkede Græssorter, som jeg havde i min Brevtaske. Men hvorfor, maatte man spørge, angav jeg mig saaledes for andet, end hvad jeg egentlig var? Paa min første Reise i disse Egne, blev jeg den rene Sandhed troe, og sagde at jeg var Præst, men jeg mærkede, at dette foraarsagede paa nogle Steder en slags Tilbageholdenhed, paa en slags Satire og Skygge Henkastning paa den geistlige Stand, hvortil jeg som oftets maatte tie, forestillende mig ligegyldighed eller ukyndig om det Vidende i Spotteriet, thi hvad gavnede det allene at binde an mod et heelt Selskab, Sweigen ist eine Tugend menn Reden nicht nuz, derfor valgte jeg dette Middel, som værnede mig for begge Ubehageligheder. Benævnelsen af blot Litteratus hande engang tilforn i Fyen bragt mig til Taushed, da man ville veje min litterariske Tyngde, og jeg var bange at man skulle tage Ordet i sin strengeste etymologiske Bemærkelse, og ansee mig for en Personase, der blot forstod sit Abc, eller tvertimod fordre dybsindige philosophiske Ytringer af mig, derfor antog jeg hellere Titel af det, som jeg dog vidste noget Lidet af, og hvis Dyrkere vare sieldnere at foretræffe.

Vindskibelighed og Flid er meget betydelig i Hamborg, saavel hos Professionister som hos de Handlende, deres Boutiker ere prægtige, og indrettede med al mulig Smag, for at tiltrække sig Lysthavende og Kiøbere.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

De have en magnetisk Kraft for Øjet, ved blot at beskue Boutikernes vel sorterede Indhold, f. Ex. Sadelmager har besat det første Stokværk med store Ruder af det klareste Glas i forgyldte Rammer, der naae fra Gulvet til Loftet, og indhegnet Fortouget med et smukt stort Jerngitter med Messingstrater, inden for disse Ruder hænge Sadler, Bidsler, Seler, Ridepidske, Remme, Skaberakker o. s. v., alt i den skønneste Orden, som kan øjnes forstørret langt borte ved Glassets Medvirkning, saaledes også adskillige andre Professionister og Kiøbmænd, ja selv Høkere og Sældekieldere veed at give deres Vare en fordelagtig tiltrækkende Beskuelse i at opstable dem for de glimrende Ruder. Saaledes er Bohns Boglade meget seeværdig, saavel som Børsens Mangfoldigheder, og deri overtræffer Hamborg meget Kiøbenhavn, Forestilling derom kan ikke giøres bestemt, uden at man har seet det.

Den almindelige Mand i Hamborg er venlig, høflig og godt klædt. De fornemmere ere noget stive og følende i deres Vælde, men Opvartere og Tienestefolk vise al muelig Artighed, især om de forvente Drikkepenge. Pigerne ere vimse og pene, naar de gaae paa Gaden bære de alle Kurve paa Armene, som ere meget pyntede med Dusker og Sirater, hvori de hiembringe Pynt eller Urtekræmmervare, andre bære større Kurve for deri at skiule hvad de føre fra Slagteren, Gartneren o. s. v., men uden Kurv seer man sielden nogen Tienestpige: Luxus og Moden har endog sit Herredømme med disse smykkede Kurve.

Komplimenter faaer man nok af i Hamborg især hos alle dem som have nogen Beværtning eller Salg. Det koster slet intet at blive behandlet som en stor Herre, naar man kun har Penge. Man tituleres naadige Herre, deres Naade, og faaer et von til sit Navn, uden selv at giøre nogen Fordring derpaa. Men man bør og vide at begegne andre ligeledes, bør maale med samme Skieppe, og vogte sig for at sige: lille Pige, kiære Madame o. s. v., hvor Titulaturen er: schøne Jungser, gnådige Frau, og da Høflighed koster intet, hvor der saa overdrevent er bleven Mode, ja Herre Gud, der kan man jo sagtens synge med de Fugle, man er iblant, skrabe og bukke for at tilvejebringe sig blide, milde Ansigter og tjenstvillige Hænder, og føler end indertiden sin varme Patriotisme at visse Ting ere ligesaa gode, ja bedre i sit eget Land, saa gjør man bedst i at holde denne Følelse hos sig selv og tie, end at imodsige den Roes, der saa hyppigen udgydes over Stadens indbildte Fortrinligheder, da det Modsatte kun ville forskaffe Giendrivelser og sure Ansigter.

Klædedragten er ikke muelig at beskrive, den er meget forskielig som i alle store Stæder, hvor saa mange andre Nationer sammestrømme, men ellers er Raadsherrenes Stadsdragt og Præsternes store Pibekraver, bekryllede Parykker og antagne Gravitetsmine noget paafaldende for en Fremmed. Luxus viser ogsaa her sin Almagt saavel hos Millionæren som hos Skoflikkeren, hver paa sin Maade. Møbler, Vogne, Heste, Liberier, Pynt og Fornøjelser ere her i al sin Pragt og Overflødhed, og man efterlader baade Engelske og Franske i adskillige Overdaadigheder, som opvække og fornøje Sandserne.

Det er meget let for en Fremmed at blive vildfarende i Staden, som især hændtes mig et par Gange paa min første Rejse, en Dag var jeg allene gaaet fra en Gade i en anden, og beskuet de foretrukne Huse, Kirker, Kanaler o. s. v., tilsidst stod jeg lige for en Stads Port ved Volden, jeg troede det var Millerurhor imod Altona som jeg kom ind ad da jeg kiørte ind i Staden, men nu erfarede jeg at det var ved den modsatte Side paa Svinetorvet, jeg spurgde den første Mødende om Vejen til Michalis Kirke, thi den vidste jeg laa kun en Tvergade fra mit Herberge, han smilede og sagde, at jeg var overmaade langt borte derfra, dog viste han mig Kirkespiret, og den Vej jeg skulde følge, men flere Gange maatte jeg spørge mig for, inden jeg fandt hjem, thi de mange Broer og Sidegader førte mig af min Tuur, da mærkede jeg først, at jeg havde gaaet mange trin, thi skønt jeg ilede temmelig, brugde jeg meere end en Time paa Tilbage marschen. Dog vil

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

Kyndige paastaae, at Kiøbenhavn er meget større i Omkreds, længere og bredere end Hamborg, jeg troer det selv, ved flere Erfaringer paa Voldene og ved at beskue Staden fra Mikaelis Spiir paa Vindeltrappen - i Sammenligning med hvad jeg har set fra Rundetaarn i Kiøbenhavn, hvor Øjet har en langt videre Synskreds, thi de store Torve, Pladser, skønne brede Gader og Holmen i Kiøbenhavn optage alle megen Rum, og af sadanne gives her ingen. Nye Torvet hvor Hovedvagten er, og Gaderne omkring ved Mikaelis Kirke ere de rummeligste og bredeste.

Uden for Staden er ved Fæstningsværkerne, henimod Millerthor, en smuk philosophisk Gang, og omkring ved Vinnen Alster ere og endeel skønne Promenader. En stor Deel Lysthaver uden for Steinthor lige til Flekken Ham, hvor der ere mange Behageligheder. Ligeledes ogsaa Villwerder, et frugtbart Stykke Mærskland, som er indhegnet med Diger, for at hindre Elbens Oversvømmelse, og bruges vexelviis til Græs og Korndyrkning, forsynet med behørige Grøvter mellem hver Ager for at trække Vandet, disse Diger eller Dæmninger ere beplantede med Træer, tildeels med Frugttræer, under hvilke Landevejen løber, ved Siderne knejse de skønne landlege Huse, alle grundmurede med deres veldyrkede Haver, og derfra faaer Hamborg daglig Melk, Smør, Fiercreature, Havesager o. s. v. Hist og her seer man endog prægtige Lyststeder, som de formuende Hamborgere eje og forskjønne med alt hvad Natur og Konst kan frembringe. Højere oppe ved Elben er beliggende de saakaldede Vier Lande, som baade Hamborg og Lubek har Part i. Dette Stykke Mærskland, bestaaer af 4 Kirkesogne med Dæmninger Grøvter, Græs og Kornmarker, mange Frugt og andre Træer, ode de fleste Steder en skøn Udsigt. Landet er jevnt og dannet som en Øe ved Elben og sammes Kanaler, men dets Frugtbarhed i alle Henseender overgaaer hvad man kan forestille sig den enes Flid antænder den andens Virksomhed, og de viste Fordele bliver Spore til nye diærve Foretagender. Naar man har seet Indbyggerne her i Vier Lande og Jordens Velsignelse paa saa mange Maader, kan man ved Bibelens Læsning gjøre sig en slags Idee om Canaans Land. De celbygte Vaaningshuse ere 3 - 4 ja 5 Stokværk høje, tækkede deels med Rør, deels med Tegl, Vinduerne og Ruderne ere smaa, alt Træværker udmalet i underlige Kruseduller, og man seer en Hoben simpelt Billedhuggerarbejde ved Gavlene og Stakitterne. Folkene ere rødmosede, fede, fyldige, muntre og formuende, Kreaturerne store og trivelige. Med al denne Lykke ere de dog undertiden udsatte for Elbens Oversvømmelse, som foraarsager stor Skade, men Folkene veed saare hastig at redde sig af saadan Nøde, skaffe Vandet bort, spare hverken Hænder eller Penge i dette Øjemed, og dyrke atter den udtørrede Jord.

Naar man igien gaaer ind i Staden før man komme til Steinthor sees paa venstre Haand en Assistenz Kirkegaard igiennem en Bueallee, hvor endog fornemme Liig begraves uden for Porten, men den har ikke sadanne skønne Epitasia som hos os i Kbhn. Desuden er der ved hver Kirke en Liigstue, hvor de Døde hensættes under nøje Bevogtning indtil man ved Forraadnellsensstank forvises om, at de virkelig ere døde, for at hindre den Uskik at jorde Folk levende, som flere Gange skal have været Tilfældet. Fra disse Liigstuer bortbringes endelig de Døde til Kirkegaarden, da der betales Graveren 2 Mk. og hver af Vægterne 1 Mk. for den bevogtning de have holdt foruden 6 Mk. til Kirken, hvilket ogsaa forhøjes efter enhvers Godtbefindende som vil have denne ekstraordinære Udgift for sine Døde, thi foruden anførte man det sædvanlige Gratiale for Liigbegiængelser betales til alle Kirkebetientere, men lever saadant et Menneske igien op i Liigstuen, betales kun Graveren og Vægterne.

Paa Stadens anden side ligge iblant andet, Pesthuset for farlige smitsomme og veneriske Patienter, saavel som et Hospital, nogle Reberbaner og indhegnede Haver og Vænger, men længere ude igien kun Hede, Sand og Lyng, hvoraf man dog aarlig indtager alt mere for at gjøre det Anvendeligt og Nyttigt paa en

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarø Sund Haderslev til Hamborg

eller anden Maade. Den som finder behag i at beskue disse og andre Seeværdigheder uden for Fæstningsværkerne, maa passe vel at komme ind i Staden, førend Solens Nedgang, da Portene bestemt Tid tillukkes, men der haves trykte Tabeller, som vise nøje just paa hvad Tid i hver Maaned Portene aabnes og igjen tillukkes,

Nede ved Havnen mod Elbsiden er meget fornøjeligt og morsomt især naar man i stille Vejr i et Venneselskab kan gjøre en Lystsejlad paa Gondol, til Øerne, der Hannoverske eller selv de holstenske Strandenge. Jeg har engang været med til Haaburg, og nød megen Behagelighed for Synet og Hørelsen, thi Egnene der ere fortryllende, Vokal og Instrumental Musik afvekslende, spiste prægtig og besaa Staden, og ville sejle tilbage, men det blæste, Strømmen var imod, Regnen heftig, saa det varede længe inden vi ganske vaade kunde naae den Keiserlige Fri Rigs Stad, og saa glædelig som Henreisen, saa bedrøvelig var Hiemreisen, men saa gaaer det. Nogle kyndigere af vore Venner fraraadde os denne Tour, fordi det saae ud om Formiddagen til Uveir, men vi ansaa ingen Vanskeligheder i den Plan vi yndede og havde bestemt os for, kun lærde vi herved af Skade at blive forsigtigere.

Det er an af Livets Lyksaligheder at reise, at besee fremmede Egne, Folk og Steder, men man maa finde sig i Reisens mødende Tilfælde, maa forestille sig Muligheden af adskillige Ubehageligheder, Regn, Uveir, slt Herberge, forkerte Svar, kiedsommelig Selskab, raaden Snak, Spotterie, slet Helbred o. a. dl., ja ogsaa igjen det Modsatte af alt dette Onde, alle Behageligheder for Sandserne, men saa Fraskillelsen fra Venner og Bekjendtere, det er endnu noget af det værste., - at nyde Selskab, herlige Dage, mange Seeværdigheder, blant agtbare, ædle Venner, At forlade dem, maaskee for aldrig mere at see dem, atter at erhverve andre Venner, og føle lige kummerlige Forfatning ved at sige det sidste Farvell! - Da er det vor Tunge siger saa lidet, vore Ansigter saa meget, men vort Hierte kun veemodsfuld føler det Vigtige man taber, ved at skilles fra en dyrebar Ven. Kun Erindringen ledsager os, naar alt andet bortvinder, kun at kalde hine Venskabsdage til Beskuelse, og tænke sig dem tilbage for vor Medvidenhed, kun ved Forestillingen om vor Vens Ord, Løvter, Miner, Virksomhed, Daad og ædle Handlemaade i de fremfarne Dage, som i dette Nu svæver for Øjnene, kun dette kan opmuntre os, berolige os, at der er en betandigere vedvarende Tid i Hine Lysets Egne. Denne kiære Sørgmodighed, denne sørgelige fryd er ogsaa en naturlig Følge af Reiser om Omvandringer.

Herved slutter jeg det første Hefte af min indenlandske Reise. I næste fortsættes lagttagelserne over det Øvrige Holsteen, over noget af Jylland, Fyen, Sielland og de store Øer i Riget. Kun at dette mit Arbejde maatte more og i nogen Henseende gavne det ærede Publikum, da det har kostet mig megen Umage at samle og ordne. Kun at jeg maatte nyde Helbred til at bringe Fortsættelsen til Ende, og at reenskrive mine Excerpter i en ordentligere Form end de findes i min Rejsejournal, som ingen Fremmed kan læse, eller rettere samle, om han endog som Ven ville udgive dem for et opus pofthumun.

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Hamburg 1702

L. M. Wedels Indenlandske Reise 1799 - 1801 udgivet 1803

2. del hjemrejse Aarøsund Haderslev til Hamborg

Hamburg 1885